

Михайло ШВАГУЛЯК

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ ст.

Протягом усього міжвоєнного двадцятілля, коли Західна Україна перебувала в складі Польщі, суспільне життя краю проходило під знаком протистояння більшості його українського населення польським панівним верствам, підтримуваним державою. Це протистояння, що охопило економічну, політичну і духовну сфери, раз у раз крайньо загострювалося, набираючи характеру конфронтації. Особливо примітним з цього погляду був 1930 р. Численні антипольські протестаційні акції українських підпільних чинників і масова «пацифікаційна» кампанія властей проти українського населення охопили терен майже всієї Східної Галичини. Події у Західній Україні мали великий розголос за кордоном, обговорювалися у Лізі націй. Вони наклали відбиток на подальший розвиток суспільно-політичного життя в краї та українсько-польських взаємин.

У працях істориків в УРСР, що у тій чи іншій мірі торкаються подій 1930 р., досі домінує майже однозначна концепція. Основні її елементи викристалізувалися ще на рубежі 1930—1931 рр. у рішеннях ЦК КПЗУ і ЦК КПП, ухвалених під впливом Виконкуму Комінтерну. Згідно з цією концепцією події розвивалися за такою схемою: влітку 1930 р. у Західній Україні незалежно від українських націоналістичних організацій піднявся стихійний масовий селянський рух; у відповідь на підпали поміщицьких садіб і господарств осадників польський уряд восени кинув у села каральні загони поліції та війська, фашистської організації «Strzelec»¹.

Великий фактичний матеріал, проте, дає підстави для сумніву у вичерпності й правдивості подібних оцінок. Що спричинило вибух саботажної кампанії? Які сили її розв'язали і проводили? Яка мета і справжній характер урядової «пацифікації»? Який вплив мали контролерзи 1930 р. на суспільно-політичне становище в краї? Пошуки відповідей на ці питання спонукають до нових спроб відтворити розвиток подій у Західній Україні та навколо неї з 1930-го до поч. 1932 р.

¹ Див., напр.: В а с ю т а І. К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921—1939.—Львів, 1988.—С. 88—91; П а и ч у к М. І. «Білі плями» геройчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України.—К., 1989.—С. 89—92 та ін. праці.

НА ШЛЯХУ ДО КОНФРОНТАЦІЇ

Причини ескалації суспільно-політичної напруженості в краї, що була започаткована влітку 1930 р., явно виходять за рамки описаних нижче подій. Усі без винятку західноукраїнські політичні сили вбачають їх у попередній політиці польської держави на українських землях. Основні політичні табори Польщі, які у міжвоєнний час перебували при владі, ставили собі за мету якнайшвидше інтегрувати Західну Україну в складі Польщі, позбавити українське населення національної індивідуальності. Різниця між двома найвідмінішими угрупованнями — національною демократією (ендеки) і пілсудчикаами — полягала, насамперед, у методах здійснення цієї мети. Перші, заликаючи до «інкорпорації» українських земель, не спинялися перед насильницькими методами, другі — обстоювали політичні засоби з'єднання згаданих областей з Польщею. Але й ця різниця на практиці часто була умовною.

Режим «санації», встановлений пілсудчиками у 1926 р., продовжував, власне кажучи, національну політику попереднього, ендецького уряду. Продовився послідовний наступ на права українського народу. Режим відмовлявся надати українським областям територіальну автономію, що було явним порушенням взятих Польщею міжнародних зобов'язань. Не виконувалася і стаття конституції Польщі, яка декларувала право національних меншин на національно-культурну автономію. Закони від 31 липня 1924 р. обмежували вживання української мови в адміністрації, суді та школі. Число українських шкіл у другій пол. 20-х рр. швидко зменшувалося. Якщо у 1922—1923 навчальному році у Східній Галичині їх було 2532, то у 1929—1930-му — 749². Водночас зростала чисельність так званих «утраквістичних», тобто двомовних польсько-українських шкіл, в яких домінувало викладання польською мовою.

Паралельно йшла колонізація українських земель, одним з основних проявів якої було насаджування в сільській місцевості Західної України густої мережі господарств польських осадників. Власті мали намір витворити в східних областях держави верству заможних польських колоністів, яка стала б опорою правлячого режиму. Протягом 1919—1929 рр. у Західній Україні було поселено майже 77,2 тис. таких господарів, яким наділено понад 600 тис. га землі³. За умов земельного голоду в краї такий політичний курс ще більше загострив аграрні й національні відносини в західноукраїнському селі. Не послабила напруженості заохочувана польським урядом еміграція українського малоземельного та безземельного селянства до Північної Америки.

Навіть такий високий темп колонізації не задоволяв правлячі кола Варшави. В лютому 1930 р. уряд К. Бартеля внес на розгляд сейму чотири законопроекти у справі дальшої військової колонізації на «кресах». Це був відкритий виклик українському населенню. Український клуб у сеймі виступив із заявою, в якій охарактеризував новий захід уряду як такий, що «кидає палаючий смолоскип на розп'яту малоземельного українського селянства»⁴.

Зрозуміло, заходи урядової політики у Західній Україні давалися «санациї» нелегко. Українське суспільство після поразки в українсько-польській

² III Український статистичний річник. 1935.— Львів, 1935.— С. 162.

³ Діло.— 1931.— 21 черв.

⁴ Нова військова колонізація // Діло.— 1930.— 28 лют.

Powiadomka Komendy Policji Państwowej w Gródku Jagiellońskim

Br. 428/Pja/1/1.

Bezpieczna i

Do rąk starszych komendantów i k.

Rozprzykrości stanówkow

D o

Bezpłacne i

Polskiej Policji Państwowej

Gródek Jag. dnia 28 września 1930 r. w/ P O W I E S C I E

W sprawie na tut, zarządzeniem Nr. 428 Pja/30 z 06/XI.1930 podjętej powołej do tejnej wiadomości komendantowi posterunkowi Pece Józefowi Br. Nekonieckiemu - lutownicemu, który w wyniku brzegu Dno. O. K. VI, święconym oddziałów kawalerii w celu pośredniego przeprowadzenia pacynizacji i powstach, budzących najwięcej zastrachów i zwątpu z okazji sabotażu.

Należy przypominać bowiem, że wykazy tych ruin, w których zakotwiczone jest zakotwiczenie dwieście oddziałów z bardzo wyraźnym znaczeniem, którym elitarzysty danej ruinie bez względu na godziny i godziny byd zwołani od ciegar kwatery w wyniku nie zapłodnionej planowanej.

Przykładem zasadniczą wągę do faktycznego skraplania - co zawdzięczenia misterium informacyjnego dla odrębnych dowództw egzaminatorów będzie stanowić podstawa dla celowej przeprowadzenia zasadniczej akcji. - Założeniu kwater w wyznaczonych miejscach i w sytuacji unieszkodliwionych niewielkich miejscówek Ukrainska, na co obyczaj prawa wojskowego funkcji Policji Państwowej, który udziału Toczy świadczonu bliższych wskazówek w tym kierunku.

Funkcja dla dwieście oddziałów, na byd przypisane do dowództwa przekształcania danej ruinie z tego, że Dno oddziału noże załączają do stoczenia funkci od indywidualnie oznaczonych niewielkich z pojedynczych innych niewielkich ruin. Ci indywidualnie oznaczani zasadniczy mają znajdować się w wykazie komendantów posterunków, utrzymujących dowództwo sztabu.

Zapora na dostarczenie "rodzi funkci następuje na miejscu gospodarki na podstawie oznaki P. Starosty z uwzględnieniem terrorystycznych korzystnych zbiórów i skutku na miejscu przedmiotu, który to etatyczność zezwoli na ustalenie con znaczenia niewielkich od con rynkowych.

Kwaternik i dostarczenie funkci wianie byd odnoszone przez jednostkę jednoj jako pewnego rodzaju cięcie, sklepienia nie należy ich riosować w odniesieniu do kolejnych niewielkich zasadniczych ruin, a również nie może dotyczyć jednostki narodowej i polskiej. - Wykrywanie wieczystego polskiego należy skontaktować się z jednostką i terenem widoczniem.

W celach demonstracyjnych noże oddział kawalerii wysypanych kwatery i do innych ruin celu wyznaczanie kwatery.

Kwaternioni i stocze, mają utrzymywać możliwie niewidoczny kontakt z dowództwami oddziałów wojskowych, udzielając im jak najdalej informacji i umożliwiając w ten sposób jak najskuteczniejsze przeprowadzenie akcji.

Podażając nowy zasada komendantów posterunków wiadomości polalem, jak najszerszej go wykonać. W szczegółach informacji Dno oddziałów wojskowych nie może być niedokładności z jednej strony, zaś jakiegoś uchylania z drugiej strony. - Informacje teza byd "ciąża i penna."

Podażając przew. pow. Gródek Jag. przeszedzając rządkiem kawalerii w sile 100 toni, je poczynać dwieście rozpoczęć się wykazem do swojej daty 28 września br. godz. 7.

Oprzykrości P.P.P. Gródek Jag.
Janusz, Dobrosław, Bolesław, Mieczysław, Lubomir, Wielki, Dobrosław,
Mieczysław, Mieczysław, Hertfeld, do wykowania
sied P.P.P. Wirszenko, synius Podstawek
je wiadomości.

Komendant Powiatowy P.P.

Wojciechowski

Mojszowski kierownik P.P.

Витяг з таємного обіжчика львівського воєводського уряду про використання військових підрозділів у «пацифікаційній» операції проти українського населення на Львівщині.

Городок, 26 вересня 1930 р.

E G Z E K U C J E w pow. P O D H A J E C K I M.

22/IX.1930. Wierzbów.

O godz.6-ej rano przeprowadzono rewizję w ten sposób, że roszczywano chaty, budynki i rozrzucano stogi. Rewizja wewnętrz budynków odbywała się w ten sposób, że małe, zboże, oraz inne zaspisy gospodarskie wysypywano na ziemię, mieszano wszystko i zsypywano na jedną kupy. Były wypadki, że na to wszystko wylewano mleko, albo jakiś inny płyn, ażeby wszystko zniszczyć.

Równocześnie z rewizjami ciągnąły ludni na "przesłuchania". Owe "przesłuchania" odbywały się na podwórzu jednego gospodarza. Według zgóry już ułożonej listy podykowanej przez polskie ele - menty powiatu przyprowadzano jednostki i nawet bez spisania z nimi generaliów stawiano przed oficera /konisarza/ policji i. Owsoczytywał nazwisko przyprowadzonego i od razu ogłaszał pseudo winę przyprowadzonego. Np.: to ty jesteś ukraińskim agitatorem? to ty chcesz Ukrayny? to twój syn jest sabotażystą z rochatyńskiego gimnazjum? to ty masz broń? i t.p. Stedy kuto, najczęściej dwóch ludzi razem, i bito na podwórzu wobec wszystkich ludzi. Bito w ten sposób, że oficer przyciśkał twarz do ziemi nogi, albo śledziło na głowie, prócz tego jeden śledził na nogach, a reszta policjantów, których przyznało do wsi 100, było. W Wierzbowie zbito kilkaset ludzi. Najczęściej pobito diaka i dwóch gimnazjalnych uczniów. Matwija Misernego, ucznia gimnazjalnego tak bito, że z krew ciekła pępek. Gdy jego aresztowanego w sądzie odwieźliła matka, tak bredził w gorączce, że nie poznali swojej matki. W takim też stanie przyznał się do sabotażu nie mógł jednak nazwać pana, którykazał mu podpalać, ani nie umiał podać ani jednego nazwiska członków organizacji. Ojczyma jego bito w oknach za to, że swego pasiera posyła do gimnazjum, gdy on zamilknięty pojeno go pomyjami z szafika, a potem znów bito, aż do utraty przytomności. Po odzyskaniu przytomności opuścił emu kazano krzycząc: "Niech żyje Rzeczpospolita Polska! Niech żyje Józef Piłsudski". Z inteligencji bito kierowcę szkoły Romankowa, księdza proboszcza Sodomory, pozostawiono tego dnia w spokoju. Jednak na długim dniu policja przejeżdżając

Уривок із скарги УНДО урядові Польщі з приводу каральних експедицій поліції на Тернопільщині. Варшава, 4 жовтня 1930 р.

війні та невдач у дипломатичній боротьбі поч. 20-х рр. змогло протягом десятиліття реорганізуватися, витворивши низку політичних, культурно-освітніх та економічних організацій. Легальну опозицію режимові очолило засноване у 1925 р. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), масову базу якого становило селянство. 1926 р. внаслідок об'єднання Української радикальної партії і організації волинських есерів виникла Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), що також мала опору в західноукраїнському селі. Після виборів до сейму і сенату Польщі у 1928 р. обидві українські партії, здобувши ряд депутатських місць, активізували свої опозиційні виступи проти політики властей щодо Західної України.

У промові на засіданні сейму 29 березня 1928 р. голова Українського клубу, лідер УНДО Дмитро Левицький заявив, що український народ не визнає жодних трактатів і міжнародних актів про належність населених українцями земель до Польщі і буде прагнути до утворення на цих землях незалежної української держави⁵. Публічна критика українськими послами до сейму національної політики властей викликала гостре невдоволення в урядових колах Варшави. У таємному меморандумі міністерства юстиції прокуророві при апеляційному суді у Львові від 5 листопада 1928 р. вказувалося на зростання у краї «національних антагонізмів» і «антидержавних тенденцій». У меморандумі стверджувалося, що відповідальність за поширення в масах українців ворожих щодо польської держави поглядів і сепаратистських настроїв несуть керівники українських політичних партій, і насамперед — члени Українського клубу в сеймі. Міністерство розцінювало діяльність депутатів як таку, що становить «серйозну небезпеку і вимагає здійснення якнайефективніших кроків для протидії їй»⁶. Йшлося насамперед про судові заходи до найактивніших речників української опозиції.

Ще рішучіше діяли власті проти націоналістичної течії в українському політичному русі, яку представила заснована 1920 р. підпільна Українська військова організація (УВО) на чолі з Евгеном Коновалцем. У лютому 1929 р. сили в цьому таборі реорганізувалися. На базі УВО і деяких менших груп утворено нове політично-бойове об'єднання — Організацію українських націоналістів (ОУН). Правда, деякий час УВО збереглася як автономний підрозділ ОУН зі своїми специфічними функціями. Провідником ОУН став Є. Коновалець. Ставлячи собі за мету побудову української самостійної держави, ОУН вважала придатними для її досягнення різні засоби. Проповідь збройного повстання у програмних документах організації поєднувалася з положеннями про згортований, дисциплінований, вільний від партійних поділів народ, який би став основною силою національної революції. Саботаж, терор, експропріаційні акції та інші методи лідери УВО розглядали не лише як засоби протидії колонізаторській політиці польської держави, а і як засоби революціонізації українського населення, підтримування в ньому духу спротиву⁷.

Радикальна програма УВО (ОУН) імпонувала українській молоді максималістськими національно-визвольними прагненнями. Бачачи в організації виразника своїх настроїв, вона масово вступала до її лав.

⁵ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 205, оп. 1, спр. 840, арк. 5.

⁶ Там же.— Арк. 11.

⁷ Див.: Сурма.— 1928.— № 6.— С. 3.

Правлячий режим вбачав в УВО (ОУН) серйозну загрозу своїм планам і політиці у Західній Україні, тому переслідував і суворо карав її членів.

Невдоволення властей було спрямоване також проти українських культурно-освітніх і економічних установ та організацій, які відродилися. Зросли чисельно і значно розбудували свою діяльність товариства «Просвіта» та «Рідна школа». Незважаючи на великі матеріальні труднощі, продовжувало видавничу діяльність Наукове товариство імені Т. Шевченка. У Львові, Тернополі та ряді інших міст виникли українські музеї. Музичне мистецтво в краї плекало Товариство імені М. Лисенка. Філії одногоменного музичного інституту працювали у багатьох містах Галичини. 1928 р. у Львові була заснована Греко-католицька богословська академія. Крім того, відновили діяльність міщанські «Братства», «Бесіди», професійні товариства професорів, учителів, адвокатів, лікарів, священиків.

Організатором громадсько-політичного руху жіноцтва став «Союз українок», що зродився на базі «Жіночої громади». Фізичним вихованням молоді займалися довоєнні «Соколи» і створені у 1925 р. «Луги».

Велику роль в економічному розвитку Західної України відігравали українські фінансово-кредитні товариства — Земельний банк, «Дністер» та ін. Але найбільші здобутки у другій пол. 20-х рр. випали на долю українського кооперативного руху. Якщо у 1925 р. головний центр української кооперації — Ревізійний союз українських кооператив (РСУК) об'єднував 936 кооператив і 158 087 членів, то у 1930 р. налічувалося вже 2898 кооператив і 369 555 членів⁸.

Українські товариства і установи великою мірою послаблювали полонізаторські зусилля держави, сприяли розвиткові української національної самосвідомості. Тому кожен вияв громадської активності українського населення дедалі більше непокоїв і дратував польські шовіністичні кола. З лютого 1930 р. в Галичині наростала хвиля антиукраїнських маніфестацій. На масових зборах, влаштовуваних «Towarzystwem opieki nad kresamy», критикувалася політика властей, яка нібито спричинилася до послаблення польського елементу і загальмування його «культурно-цивілізаторської місії» на українських землях⁹.

Суперечності в українсько-польських суспільних відносинах першої пол. 1930 р. наростили на тлі загального загострення внутрішньополітичної ситуації в Польщі. Намагання Ю. Пілсудського зміцнити свою владу і правити авторитарними методами викликало опір антисанкційних сил. Восени 1929 р. шість політичних партій центру і лівців створили сеймовий блок «Centrolew». 1 квітня 1930 р. новий прем'єр-міністр Польщі, один з найближчих співробітників Пілсудського В. Славек, який змінив на посаді голови уряду Бартеля, натякнув, що його уряд не збирається терпіти діючий сейм¹⁰. Ставало зрозумілим, що назріває вирішальний конфлікт між режимом і опозицією, який в тій чи іншій формі міг поширитися і на Західну Україну.

На стані українсько-польських взаємин не могли не позначитися і ті процеси, що спостерігалися в міжнародних відносинах у Центральній Європі. На рубежі 20—30-х рр. активізувалися німецькі політичні сили,

⁸ III Український статистичний річник. 1935.— С. 134.

⁹ Див.: Lwowski kurjer rogannu.— 1930.— 18 lut., 11 mar.

¹⁰ Діло.— 1930.— 4 квіт.

які вимагали ревізії умов Версальського мирного договору, зокрема повернення територій, що відійшли після першої світової війни до Польщі. Влітку 1930 р. антипольська ревізіоністська кампанія в Німеччині досягла апогею. Західноукраїнські політичні кола уважно стежили за німецько-польським спором, розглядаючи посилення терitorіальних претензій німецьких націоналістичних організацій і уряду до Польщі насамперед у контексті своїх визвольних змагань. «Ляхи нині зісталися самі,— писав в органі ОУН, місячнику «Розбудова нації» Т. Яворський.— Вони бачать Дамоклів меч над своїми головами, бо колишні переможені всиляють, дужчають, і їх реванщ є питанням короткого часу. Нова війна не сміє нас заскочити зненацька...»¹¹. Зовнішньополітичні труднощі, з якими зіткнулися урядові кола Варшави, спонукали українські угруповання скористатися догідним моментом і активізувати протидію систематичному наступові держави на національні права українського населення. Думаемо, аж ніяк не випадково у розпал антипольської кампанії в Німеччині (літо 1930 р.) над Західною Україною піднялася заграва пожеж.

ПРОТЕСТАЦІЙНА КАМПАНІЯ, ЇЇ ІНІЦІATORI TА ВИКОНАВЦІ

Починаючи з середини липня 1930 р. по селах Галичини пройшла хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників. Першою, за даними властей, була пожежа у фільварку генерала Мальчевського в с. Вислобоках на Львівщині у ніч з 15 на 16 липня. Поліція констатувала навмисний підпал стодол зі збіжжям, машин та рільничого знаряддя¹². У наступні дні запалахкотіли пожежі у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах. Водночас стали надходити повідомлення про пошкодження телефонних і телеграфних ліній зв'язку. Поліцейські органи зафіксували до кінця місяця 11 протестаційних акцій — підпалів майна польських власників та руйнування ліній зв'язку¹³. 30 липня 1930 р. коло Бібрки бойовики УВО, як встановили власті, вчинили напад на поштову карету. На місці події був вбитий поліцай і загинув один з учасників нападу¹⁴.

У серпні інтенсивність акцій зросла і досягла 54 випадків¹⁵. Але найбільшою вона була у вересні — 101 випадок¹⁶. Вже у жовтні число акцій протесту зменшилося до 22, що свідчило про швидке згортання кампанії. Наступного місяця вона припинилася зовсім¹⁷.

З перших днів після початку підпалів та інших акцій справа їх оцінки набрала політичного відтінку. Спираючись на припущення властей, частина польської преси без будь-яких застережень кваліфікувала перші підпали як кампанію, до якої причетні члени УВО та німецькі відомства. Львівська ендецька газета вже 18 липня опублікувала замітку про пожежу у Вислобо-

¹¹ Яворський Т. Перший падолист // Розбудова нації.— 1930.— № 11—12.— С. 265.

¹² Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 51; спр. 643, арк. 1, 8—9.

¹³ Там же.— Спр. 600. арк. 53 зв., 54, 55.

¹⁴ Там же.— Арк. 15.

¹⁵ Там же.— Арк. 10.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же; Sprawy narodowościovne.— 1930.— N 5—6.— S. 595.

ках під красномовним заголовком «Новий акт терору наймитів Берліну»¹⁸. Ідеолог національних демократів С. Грабський зображенням акції бойовиків УВО як справу підривної політики Берліну і... Києва. Виходячи з такого висновку, він критикував польський уряд за пошанування українських і білоруських «національних амбіцій» і закликав «звільнитися з-під впливу тих нереальних доктрин»¹⁹.

Цю версію підхопили проурядові видання. Теза про вирішальну роль урядових установ Німеччини у розв'язанні протестаційної кампанії на території Східної Галичини нав'язувалася фактично як єдина точка зору польських властей²⁰. Тим часом офіційні оцінки не були такими однозначними. За повідомленнями української преси, львівський воєвода спочатку стверджував, що на українську сторону лягає відповідальність за приблизно половину підпалів у господарствах польських власників²¹. Це твердження, як можна припустити, базувалося на даних поліцейських служб. Їхні звіти свідчили, що здобута слідством інформація показувала суперечливу картину. Так, з 177 випадків саботажу, зафікованих у трьох воєводствах Галичини протягом серпня-жовтня 1930 р., лише 14 напевно були справою рук УВО (ОУН). Повітові органи поліції тільки припускали причетність цієї організації до ще 122 випадків²². При цьому, як видно з офіційних документів, місцеві поліцейські служби, розслідуючи підпали, не раз йшли найпростішим шляхом — записували їх на рахунок УВО (ОУН). У зв'язку з цим заслуговує на увагу розпорядження управління поліції Станіславівського воєводства, надіслане 21 серпня 1930 р. повітовим комендантурам. Вказуючи на активізацію агітаційної та диверсійної діяльності УВО, автори документа разом з тим застерігали проти спроб апріорі зображати призведником всіх акцій лише УВО.

Серед можливих виконавців підпалів поліцейські служби називали ліві елементи, що перебували під впливом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ)²³. Аналізуючи перебіг протестаційної кампанії у Східній Галичині, львівське воєводське управління у донесенні міністерству внутрішніх справ Польщі в листопаді 1930 р. писало про випадки, коли до неї приєднувалися «комуністичні елементи»²⁴. Таку ж думку висловлював тодішній міністр внутрішніх справ Польщі Ф. Славой-Складковський²⁵.

Урядові звинувачення на адресу українського підпілля невдовзі дістали підтвердження самої УВО. У вересневому номері видання УВО «Сурма» з'явилася спеціальна стаття «Частинний виступ УВО», котра, як зазначалося в примітці, походила з керівних кіл організації²⁶ (17 жовтня 1930 р. статтю передруковував тижневик «Україна у Чікаго»²⁷). У ній містилося зізнання, що масові саботажі, спрямовані проти польської держави, польських поміщиків та колоністів, є не що інше, як «частинний виступ УВО».

¹⁸ Lwowski kurjer poranny.— 1930.— 18 lip.

¹⁹ I b i d.— 19 lip.

²⁰ Gazeta Polska.— 1930.— 22 sierp.

²¹ Діло.— 1930.— 14 верес.

²² ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 601, арк. 10.

²³ Т а м ж е.— Арк. 1.

²⁴ Т а м ж е.— Спр. 600, арк. 53 зв.

²⁵ Gazeta Polska.— 1931.— 11 stycz.

²⁶ Сурма.— 1930.— № 9.

²⁷ Україна.— 1930.— № 19.

Публічне зізнання проводу УВО викликало великий резонанс у політичних колах Варшави та Західної України, хоча сприйняте було там і тут по-різному. З моменту публікації стаття часто фігурувала в офіційних виступах представників польської адміністрації як аргумент для обґрунтування масових репресій проти українського населення під час «пацифікації»²⁸. Українські ліберально-демократичні та соціалістичні угрупування поставилися до заяви проводу УВО доволі стримано. Вони висловлювали сумніви у правдивості повідомлення²⁹. Зрештою, невдовзі керівництво УВО внесло в нього корективи. «Сурма» у січневому номері 1931 р. визнала: «...Кожна акція масового характеру дуже заразлива... Коли ж поодинокі саботажі переводили також не-члени УВО, то це тільки доказ, що акція захоплювала маси...»³⁰

Для докладного з'ясування питання звернемось також до оцінок кампанії комуністичною партією і спорідненими організаціями.

Ранньої осені 1930 р. ЦК партії відмежувався від згаданих акцій, характеризуючи подібні форми боротьби як помилкові, такі, що не наближають «дня перемоги над класовими ворогами»³¹. Осудило їх і Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання (Сель-Роб). Газета об'єднання визнавала, що кампанію започаткувала УВО, а надалі «зачали робити саботажі й люди, що з УВО нічого спільногого не мають». Саботажі, на думку автора статті, «виладовують революційну енергію мас, створюють анархістичні настрої, не загрожують пануванню буржуазії і в кінцевому рахунку ведуть тільки до розгрому»³².

Скорі, однак, компартія змінила своє ставлення. Секретар ЦК КПЗУ Г. Іваненко (Бараба) у статті, опублікованій в органі партії — журналі «Наша правда», а також у журналі «Більшовик України», писав про окремі випадки підпалів, що були «ділом УВО». Ім Г. Іваненко протиставляв «стихійний рух селянських мас»³³. Ще через кілька тижнів керівництво партії не без впливу Виконкуму Комінтерну відкинуло і цю констатацию. У резолюції наради ЦК КПЗУ, що відбулася в грудні 1930 р., зазначалося: «Підпали, будучи масовим явищем і проявом настроїв широких селянських мас, в даній стадії не були ще безпосереднім виступом широких мас. В самих підпалах брали безпосередню участь найбільш активні елементи села, що мали за собою повну підтримку мільйонних мас гнобленого селянства... В боротьбі все яскравіше виступали елементи громадянської війни»³⁴. Нова концепція відводила УВО (ОУН) місце на задвірках подій. При цьому організація разом з легальними українськими партіями була віднесенена до «табору окупашії».

За таких розбіжностей у поглядах на виникнення і розвиток протестаційної кампанії відтворити точну картину її — справа нелегка. Для загальності характеристики подій найдопільніше взяти за основу відомості та оцінки,

²⁸ Gazeta Polska.—1931.— 11 stycz.

²⁹ Див.: Пацифікація і реванжі // Діло.— 1930.— 24 верес.; На порозі нового року // Діло.— 1931.— 1 січ.; Так звані «саботажні підпали» і «пацифікація» // Громадський голос.— 1932.— 21 трав.

³⁰ Останній виступ УВО, його причини та наслідки // Сурма.— 1931.— № 1.— С. 3.

³¹ Більшовик України.— 1930.— № 22.— С. 27.

³² УВО — саботажі та карні експедиції // Сель-Роб.— 1930.— 1 жовт.

³³ Б а р а б а Г. Західно-українське трудяче селянство в боротьбі проти окупашії // Більшовик України.— 1930.— № 22.— С. 20.

³⁴ Більшовик України.— 1931.— № 2.— С. 66.

що містяться в документах органів безпеки Польщі. Зіставивши ці дані із заявами УВО і припущеннями українських політичних угруповань, ми можемо говорити про три категорії підпалів та інших акцій у Західній Україні влітку і восени 1930 р. Найменшу чисельно групу становили підпали будівель польськими власниками. Певна кількість організованих, а головно стихійних, акцій припадала на долю прокомунистично настроєних селян. І нарешті третя, основна частина саботажів була здійснена УВО. Як видно з документів, провід УВО давав розпорядження про початок кампанії, а наприкінці вересня 1930 р. у край надійшов наказ припинити акції³⁵. Свідченням організованого характеру протестів є швидке їх поширення, всупереч контрзаходам владей, на все нові місцевості.

У липні 1930 р. більшість саботажів припадала на Львівське воєводство. У наступні тижні географія їх помітно розширилася. У серпні—жовтні найбільшого розмаху протести набрали на Тернопільщині, де, за даними по-ліції, зафіковано 89 підпалів та інших актів. Районами інтенсивної протестаційної кампанії були Тернопільський (18 випадків), Бережанський (15), Підгаєцький (16), Бучацький (9), Золочівський (8) і Збаразький (7) повіти. Активно проходила вона у цей час у Львівському (26 акцій), Бібрському (12) і Сокальському (6) повітах Львівського воєводства, в Рогатинському повіті (13) на Станіславівщині. Загалом підпали та інші дії протягом серпня—жовтня мали місце в 30 повітах Східної Галичини³⁶.

Які ж цілі переслідувало керівництво УВО (ОУН), організовуючи протестаційно-саботажну кампанію? У пресі воно декларувало їх так: підтримати престиж польської держави як перед українським населенням, так і на міжнародній арені, гальмувати процес масової польської колонізації українських земель, поглибити непримиренне ставлення українського населення до Польщі і привернути увагу всього світу до нестерпних відносин у краї³⁷. Разом з тим лідери організації сподівалися досягти більш конкретних політичних наслідків. Активним масовим виступом вони хотіли заманіфестувати появу ОУН, піднести її авторитет і розширити організаційний вплив на селянство, насамперед молодь. Революціонізація українського суспільства за допомогою радикальних засобів мала протидіяти зростанню в деяких українських політичних колах, особливо в УНДО, лоялістських щодо польської держави настроїв. Активний антипольський виступ мав, як сподівалися лідери УВО (ОУН), сприяти зміцненню зв'язків угруповання з українською еміграцією в Європі та Америці.

Не випадковим був і вибір засобів боротьби. Підпали вважалися найпридатнішим способом революціонізуючого впливу на селянство. До того ж такі акції не вимагали великих матеріальних затрат і були порівняно менш небезпечними для їх учасників.

Польська преса і владі не без підстав зв'язували активізацію виступів українського націоналістичного угруповання з ревізіоністською кампанією в Німеччині, зокрема з антипольськими заявами німецького міністра Тревірануса у серпні 1930 р.³⁸ Слушним було припущення, що берлінські відомства зацікавлені у пожвавленні дій УВО (ОУН) як у засобі внутрішньополі-

³⁵ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 4.

³⁶ Там же.— Спр. 601, арк. 10.

³⁷ Останній виступ УВО, його причини та наслідки.— С. 2.

³⁸ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 53.

тичного тиску на урядові кола Варшави. Непрямим свідченням подібних настроїв у деяких політичних колах Німеччини може служити, зокрема, їх стурбованість проявами уголовства деяких керівних діячів УНДО³⁹. Органи безпеки Польщі вважали можливою співпрацю УВО (ОУН) з німецькими установами у підготовці та проведенні саботажної кампанії, однак прямих доказів такої співпраці немає в жодному із спеціальних документів міністерства внутрішніх справ Польщі та воєводських служб поліції, у яких ідеться про діяльність організації влітку та восени 1930 р.

Наростання хвилі протестів загострило ситуацію в краї. З першими вістками на сторінках польської преси про навмисні підпалі почулися заклики до фронтального наступу проти українського громадянства. Ендецькі газети вимагали заборонити не лише українські молодіжні організації «Пласт», «Сокіл», «Луг», які звинувачували у зв'язках і співпраці з УВО (ОУН), а й «Просвіту», українські гімназії. Вимагаючи від уряду крайніх заходів на «кресах», націоналістичні кола погрожували, що в іншому разі змушені будуть зробити це самі⁴⁰.

Українська преса вбачала в цій пропагандистській кампанії цілеспрямовану акцію, що мала на меті підвести ідейний ґрунт під «твердий» антиукраїнський курс⁴¹.

На загрозливе напруження в польсько-українських відносинах вказували і польські соціалістичні кола. Аналізуючи реакцію деяких, насамперед ендецьких, видань на хвилю підпалів у Східній Галичині, орган Польської соціалістичної партії (ППС) — газета «Robotnik» оцінювала їх публікації як запеклу антукраїнську кампанію, що стала набирати характеру відвертого цькування. Газета вбачала найбільшу небезпеку в тому, що заклики до репресій, «порахунків» і «реваншу» на сторінках польської націоналістичної преси поєднувалося із твердженнями про відповіальність за саботажні вчинки всього українського суспільства⁴². Паралельно у ряді місцевостей стали виникати комітети так званого «Związku obrony kresów wschodnich» або «Komitety samoobrony». Ініціатором цього руху був «Związek oficerów rezerwy» південно-східних земель. Такі комітети з'явилися у Львові, Дрогобичі, Городку, Немирові, Раві-Руській, Рудках, Сокалі та в інших містах і містечках. Вони влаштовували збори, на яких звучали вимоги до влади застосовувати ефективніші репресивні заходи проти «гайдамаччини».

ПАЦИФІКАЦІЯ: «УМИРОТВОРЕННЯ» ЧИ МАСОВИЙ ПОГРОМ?

Польські центральні та місцеві владі, стривожені вибухом протестаційної кампанії у Західній Україні, не забарилися з контрзаходами. Край протягом другої половини літа й осені 1930 р. став ареною репресивних акцій державних органів із застосуванням поліції та війська. У тогочасній санацийній політиці у Східній Галичині можна виділити два етапи, що різнилися між собою цілями, масштабами і методами дій. Перший з них, що тривав до середини вересня 1930 р., мав, згідно з урядовою термінологією, «превентивно-

³⁹ Zentrales Staatsarchiv Potsdam (abbr.— ZSA Potsdam), Bd. 986, Bl. 143, 174.

⁴⁰ Див.: Lwowski kurjer poranny.— 1930.— 25 lip., 2 sierp., 4 sierp., 7 sierp., 8 sierp.

⁴¹ Ми не лякаємося погромів // Неділя.— 1930.— 31 серп.

⁴² Robotnik.— 1930.— 4 wrzes.

репресивний» характер. На цьому етапі органи безпеки у воєводствах і повітах вдавалися головно до обшуків у квартирах осіб, яких підозрювали у належності до УВО (ОУН). Вслід за обшуками проведено численні арешти. Наприкінці серпня центральні органи вирішили провести масштабнішу репресивну акцію проти ймовірних учасників протестаційної кампанії. До Львова для керівництва діями поліції на місці прибули віце-міністр внутрішніх справ Польщі Б. Перацький і шеф відділу національностей цього ж міністерства Г. Сухенек-Сухецький. 29 серпня одночасно у багатьох містах і містечках на території Східної Галичини поліційні служби провели десятки обшуків у квартирах українських громадських діячів, які нібито мали зв'язки з підпільним рухом. Преса повідомляла, що виявлено компрометуючі документи, зброю, що ув'язнено багатьох осіб⁴³. У наступні дні мали місце нові ревізії та арешти⁴⁴. Подекуди, наприклад у Рогатинському повіті, вже у ті дні в селах з'явилися підрозділи жовтирів, які місцеві органи влади використовували для морально-психологічного тиску на українське населення⁴⁵. Однак заходи влади не привели до послаблення саботажного руху.

Тим часом у державному житті Польщі назрівали серйозні зміни, які неминуче мали позначитися і на національній політиці. Початок нової внутрішньополітичної ситуації знаменували перестановки у вищих ешелонах державної влади. 24 серпня 1930 р. новим прем'єр-міністром Польщі був призначений фактичний глава режиму маршал Ю. Пілсудський. Через чотири дні президент держави відав розпорядження про розпуск сейму і сенату. Вибори до обох палат парламенту призначено відповідно на 16 і 23 листопада. Вістря безпарламентського правління Пілсудського мало бути спрямоване насамперед проти політичної опозиції. Це стало очевидним з опублікованого 7 вересня 1930 р. його інтерв'ю головному редакторові «Gazety Polskiej» Медзінському. Маршал накинувся на депутатів сейму від опозиційних партій з погрозами і лайкою, називаючи їх «звичайним стервом»⁴⁶.

Розпуск парламенту і позбавлення депутатів недоторканності розв'язували руки верхівці «санації». 9 вересня поліція заарештувала групу послів до сейму від опозиційного блоку «Центролів». Водночас було ув'язнено шість українських депутатів, зокрема відомих діячів з табору УНДО В. Целевича і Д. Палієва. Звинувачення їх у «безпосередніх контактах з підривними українськими чинниками»⁴⁷, тобто УВО (ОУН), свідчило, що органи влади мають намір розширити фронт боротьби з українським рухом. «Почалася рубка дров у польському лісі, і летять уже українські тріски», — коментувало цю подію львівське «Діло»⁴⁸.

Розвиваючи обраний політичний курс, Пілсудський і його оточення стали придушувати будь-які вияви опозиції. 14 вересня поліція брутального розігнала демонстрації польських демократичних сил на захист ув'язнених депутатів сейму. Паралельно владі почали каральну операцію на українських землях, офіційно названу «пацифікацією» — «вмиротворенням». По-

⁴³ Gazeta Polska.— 1930.— 31 sierp.

⁴⁴ Ibid.— 1930.— 2 wrzes.

⁴⁵ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 59 зв.

⁴⁶ Gazeta Polska.— 1930.— 7 wrzes.

⁴⁷ Ibid.— 11 wrzes.

⁴⁸ Діло.— 1930.— 13 верес.

чинався другий етап політики уряду щодо Західної України в умовах політичної кризи літа—осені 1930 р.

Щоб уявити масштаби акції, досить назвати сили, використані для її проведення. У середині вересня власті трьох східногалицьких воєводств сконцентрували у своєму розпорядженні 17 компаній (рот) поліції загальною чисельністю 1041 чоловік. Більше половини з них (9 компаній) складали курсанти поліцейської школи з Великих Мостів, решту — службовці поліції, відряджені воєводськими комендатурами у Львові, Станіславові та Тернополі⁴⁹. Власті мали намір також залучити до акції військові підрозділи⁵⁰. На вимогу воєводських управлінь військове командування надало у їх розпорядження 10 ескадронів кавалерії⁵¹. Крім того, на допомогу «нацифікаційним» частинам поліції та війська були мобілізовані службовці місцевих поліцейських відділків (постерунків)⁵². Підготовка до каральної операції велася під контролем уряду і його голови Пілсудського. Практичну роботу на місцях здійснювали львівське, тернопільське і станіславівське воєводські управління⁵³. Загальне керівництво операцією було покладене на воєводського коменданта державної поліції у Львові Грабовського⁵⁴. План її проведення викладено на спеціальній нараді в Рогатині 18 вересня 1930 р. за участю старост і комендантів поліції Бібрського, Бережанського, Підгаєцького і Рогатинського повітів⁵⁵. На села цих повітів мав бути спрямований перший удар. 22 вересня преса опублікувала офіційне повідомлення про те, що напередодні «органи безлеки розгорнули велику акцію» в чотирьох названих повітах, де «відзначено найбільшу кількість саботажних актів». Мета акції — «придушення саботажного руху шляхом викриття і затримання усіх підозрілих осіб, а також конфіскація зброї»⁵⁶.

Однак скупа урядова інформація не давала уявлення ні про дійсний термін початку операції, ні про її масштаби. Насправді каральні дії спеціальних підрозділів почалися вже у середині місяця. 14—16 вересня 1930 р. у селах Грушевицях, Дев'ятниках, Вербиці, Сугрові, Городиславичах Бібрського повіту, Гаях, Старому і Новому Яричеві та Підберізцях Львівського повіту на короткий час розташувалися ескадрони 14-го полку уланів, які, згідно з офіційною версією, поверталися з навчань. Але поведінка військових дає підстави твердити, що їх перебування у селах було запланованою репресивною акцією. На сільські громади накладено високу контрибуцію — переважно продуктами і фуражем. Жовніри розшукували активістів українських громадських організацій, прізвища яких їм були відомі зі списків, що мали командири підрозділів. Общуки в будинках цих людей, побиття багатьох з них, погроми в читальннях і кооперативах повторювалися майже у кожному селі⁵⁷. Зрештою, факти пограбування селян, масових екзекуцій над ними і нищення українських установ змушенні були визнати місцеві власті⁵⁸.

⁴⁹ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 57 зв.

⁵⁰ Там же.— Арк. 58 зв.

⁵¹ Там же.— Ф. 1, оп. 51, спр. 232, арк. 2.

⁵² Там же.— Ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 29.

⁵³ Там же.— Спр. 630, арк. 5.

⁵⁴ Там же.— Спр. 600, арк. 57 зв.

⁵⁵ Там же.— Арк. 58.

⁵⁶ Gazeta Polska.— 1930.— 22 wrzes.

⁵⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 392, оп. 1, спр. 19, арк. 1—5; Громадський голос.— 1930.—

27 верес.

⁵⁸ ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 260, арк. 3—6.

Рейд кавалерійських підрозділів послужив своєрідним вступом до основної операції, що тривала від 20 вересня до 17 жовтня 1930 р. Можна виділити дві її фази. У першій фазі (до кінця вересня) «вмиротворювальні» дії вели переважно поліційні підрозділи. У жовтні їх використовували обмежено⁵⁹. Операція своїми масштабами швидко вийшла за плановані рамки. Вона мала охопити, як відомо, чотири повіти. Але не минуло й кількох днів після початку дій поліції в Бібрському, Рогатинському, Бережанському, Підгаєцькому, а потім Збаразькому повітах, як нові «пацифікаційні» підрозділи рушили на захід, північ і південь, дійшли до Сокала і Перемишля, Городенки і Снятина⁶⁰. За даними міністерства внутрішніх справ Польщі, поліція здійснювала посилені репресивні заходи у 325 населених пунктах на території 15 повітів⁶¹. Таке розширення зони операції аж ніяк не випливало з основного завдання, яке нібито ставили її організатори. Пошук учасників протестаційного руху вели часто там, де траплялися лише окремі підпали або де їх не було зовсім. Так, поліцейські підрозділи діяли в ряді сіл Підгаєцького повіту на Тернопільщині (Сильце, Вербів, Зарваниця, Угринів, Завадівка та ін.), хоча там не було занотовано акцій саботажу⁶². Не було їх у Кам'янсько-Струмилівському повіті, але це не завадило властям вдатися до репресій проти українського населення у повітовому центрі та деяких селах⁶³.

Застосовувані під час «пацифікації» засоби і методи також погано узгоджувалися з декларованою властями метою акції. Дані старшинам спеціальних загонів поліції інструкції рекомендували поводитися в українських селах фактично як на окупованій території⁶⁴.

Проведення «пацифікації» в абсолютній більшості випадків розвивалося за приблизно однаковим сценарієм. У громаду, яка підлягала «умиротворенню», скеровано одну, іноді дві-три поліційні компанії. Відділ оточував село постами і вступав до нього. Командир викликав до себе війта і вказував кількість продовольства і фуражу, яку село зобов'язане поставити загонові. Зазначимо, що згідно з розпорядженнями вищих урядових інстанцій «пацифікаційні» підрозділи мали одержувати продукти харчування від сільських громад за цінами, визначеними за домовленістю з війтом. Розквартирувалися вони у селянських хатах безплатно. Місцеві адміністративні та поліційні власті заздалегідь надавали командирам «пацифікаційних» відділів інформацію про дану місцевість, відомості про українські інституції та списки найактивніших мешканців села. Досить часто в таких господарів (а були це здебільшого інтелігенти і національно свідомі селяни, активні учасники українських установ та організацій) зумисне поселяли службовців спеціальних загонів поліції.

При вступній розмові командир підрозділу вимагав від ради громади видати зброю, вибухові матеріали, назвати прізвища підозрілих осіб. Із села нікого не випускали, всі мешканці мусили перебувати у своїх будинках. Запроваджувався, власне кажучи, стан облоги. Одним з основних пунктів

⁵⁹ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 5.

⁶⁰ Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— Warszawa, 1931.— S. VII/44.

⁶¹ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11.

⁶² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 44, арк. 33.

⁶³ Там же.— Ф. 392, оп. 1, спр. 19, арк. 132.

⁶⁴ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 58.

кожної «пацифікаційної» акції були обшуки у господарствах осіб, вказаних у заздалегідь складеному властями списку, та у приміщеннях українських культурних і фінансово-економічних установ. В офіційних звітах зазначалося, що при ревізіях справа доходила до зривання підлоги і дахів у селянських хатах і українських інституціях⁶⁵.

Згідно з явно заниженими офіційними відомостями, лише під час поліційної акції у трьох воєводствах Східної Галичини проведено 5195 трусів у приватних будинках і приміщеннях українських товариств та організацій⁶⁶. Такого Західна Україна не знала з часів світової війни.

Довершеннюм кожного наїзду «пацифікаційних» загонів було, як писалося в урядових комюніке, «викриття і затримання усіх підозрілих осіб». Насправді йшлося про арешти українців і екзекуції над ними. Таку «процедуру» мало пройти велике число активістів українських організацій — «Пласти», «Лугів», «Соколів», «Просвіти» та ін. Абсолютна більшість затриманих виявилася непричетною до протестаційних і саботажних акцій. У Бібрському повіті у вересні було затримано 46 чоловік, після допиту 34 в них через брак доказів вини відпустили⁶⁷. У Рогатинському повіті з 58 чоловік, заарештованих 22—29 вересня, відразу звільнено 47⁶⁸.

Цікавий матеріал для роздумів дає динаміка арештів у трьох східно-галицьких воєводствах. У липні тут заарештовано 130 осіб, у серпні — 126, у жовтні — 397, а в листопаді — 356⁶⁹. Як бачимо, масові арешти серед українського населення проводили і тоді, коли протестаційна кампанія і «пацифікаційна» операція пішли на спад, тобто у жовтні та листопаді. Пояснення до цих даних знаходимо у запиті Українського клубу в сеймі до міністра внутрішніх справ Польщі від 13 березня 1931 р. стосовно надуживань поліції під час «пацифікації» в Підгаєцькому повіті. Парламентарії звертали увагу на таке явище. Під час «вмиротворювальної» акції у вересні 1930 р. поліція не заарештувала в повіті нікого, що свідчило про те, що не було знайдено компрометуючого матеріалу. Але через якийсь час (як правило, через 2—6 тижнів) у селах проведено численні арешти. Загалом у жовтні та листопаді ув'язнено понад 80 чоловік, більшість з яких скоро, переважно вже після парламентських виборів, була відпущенна на волю. Звідси робиться висновок, що підозра в співучасти у саботажах служила для органів безпеки формальним приводом для ізоляції на час виборчої кампанії найактивніших українських громадських діячів⁷⁰.

Аналогічну картину спостерігали і в інших місцевостях. Загалом з 1 липня до 1 грудня 1930 р. у Львівському, Тернопільському та Станіславівському воєводствах поліція заарештувала 1739 чоловік, 1143 з них були віддані до суду⁷¹. Але характерним для методу колективної відповідальності, застосованого властями в ході «пацифікації», є такий показник — довести співучасть у протестаційній кампанії вдалося лише щодо 58 осіб⁷².

⁶⁵ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 58.

⁶⁶ Там же.— Спр. 630, арк. 11.

⁶⁷ Там же.— Спр. 600, арк. 58 зв.

⁶⁸ Там же.— Арк. 60 зв.

⁶⁹ Там же.— Спр. 630, арк. 11.

⁷⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 44, арк. 33—34.

⁷¹ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11.

⁷² Piotr kiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny. 1926—1930.— Warszawa, 1981.— S. 67.

Міністр внутрішніх справ Польщі Ф. Славой-Складковський, виступаючи на засіданні бюджетної комісії сейму 9 січня 1931 р., змушений був визнати, що під час «пацифікації» траплялися досить численні випадки побиття, але вони, згідно з твердженнями міністра, не набрали систематичного характеру⁷³. Наскільки правдиве це твердження одного з головних керівників каральної акції? Звернемося до фактів. Лише протягом тижня у вересні 1930 р. поліційні підрозділи побили у Підгаєцькому повіті п'ятьох греко-католицьких священиків, багатьох інтелігентів, в тому числі посла до сейму А. Яворського, понад 1000 селян⁷⁴. Арештованих за заздалегідь складеним списком найчастіше збиралі у громадських приміщеннях. Тут командир загону призначав кожному 25—30, а часто і більше ударів. Починалася екзекуція, жертву не раз доводили до втрати притомності або й до каліцтва. Частими були випадки, коли фізичні покарання доповнювало моральний приниження — за кожним десятком ударів нагаєм жертву змушували лаяти Україну або виголошувати заздоровниці на честь Пілсудського, співати польський державний гімн і т. ін.⁷⁵

Для розуміння суті «умиротворюальної» акції важливо ознайомитись з оцінкою її в таємних службових документах поліційних служб. У звіті органів безпеки про перебіг «пацифікації» у Бібрському, Бережанському, Підгаєцькому, Рогатинському і Тернопільському повітах з 21 до 29 вересня 1930 р., зокрема, зазначалося: «У випадку повторення акції поліційних відділів, ставлення до сіл та гмін, які піддані ревізії, має бути ще рішучішим і безогляднішим, оскільки лише така система приносить позитивні й найкращі результати»⁷⁶. Всупереч публічним заявам представників уряду автори документа фактично визнавали, що не пошук винних, а фізичний і моральний тиск на українське населення випливає з основної мотивації здійснюваної операції.

Саме прагнення продовжити операцію ефективнішими засобами і спонукало владі застосувати військо. Про це йшлося, зокрема, на спеціальних нарадах у раді міністрів та міністерстві внутрішніх справ за участю львівського і тернопільського воєвод 23 вересня 1930 р.⁷⁷ Друга фаза «пацифікаційної» акції розпочалася 27 вересня одночасним введенням підрозділів кавалерії у села Рогатинського, Станіславівського, Підгаєцького, Бучацького, Городоцького, Бібрського, Яворівського, Львівського, Збаразького, Жовківського і Сокальського повітів⁷⁸. Їх дії поширювалися на все нові місцевості, охопивши до 17 жовтня, коли ескадрони були виведені з сіл, 168 населених пунктів у 14 повітах⁷⁹.

Доволі частим явищем стала повторна «пацифікація», коли військові відділи надсилали у села, де перед тим діяла поліція. При цьому місцеві поліцейські служби тісно співпрацювали з військом, подаючи йому списки «нелояльних» українців та іншу інформацію⁸⁰. Засоби і методи, які використовували щодо українського населення, визначалися загальним зав-

⁷³ Gazeta Polska.— 1931.— 11 stycz.

⁷⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 44, арк. 34.

⁷⁵ Розбудова нації.— 1930.— № 9—10.— С. 250—251.

⁷⁶ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 607, арк. 68.

⁷⁷ Там же.— Спр. 630, арк. 5.

⁷⁸ Там же.— Ф. 1, оп. 51, спр. 232, арк. 2.

⁷⁹ Там же.— Ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 11.

⁸⁰ Там же.— Спр. 600, арк. 29.

данням, що його власті ставили перед армією,— «одержання кращого морального ефекту на теренах з надмірною антидержавною діяльністю»⁸¹. Поведінка військових у селах була дуже часто жорстокою. Фізичні розправи над українцями стали в цей час повсюдним явищем і набрали характеру політичного терору. Із звіту старости Бібрського повіту видно, що не було жодного населеного пункту, охопленого військовою «пацифікацією», де б жовніри не чинили розправ над українським населенням⁸². Під час «умиротворювальних» акцій польська поліція і військо вбили або замучили сімох українців.

Під час операції переслідувано українські культурно-освітні, фінансово-економічні, спортивні установи та організації. Під приводом того, що члени цих товариств нібито були причетні до акцій протесту, власті почали їх масову ліквідацію. У вересні й особливо у жовтні на території трьох східногалицьких воєводств вони розпустили 28 осередків спортивно-пожежного товариства «Луг», 21 — гімнастичного товариства «Сокіл», 21 філію «Просвіти», одну кооперативу і два інших товариства. Водночас органи безпеки чинили сильний тиск на місцеві відділення цих товариств, спонукаючи їх до самоліквідації. Шантаж та інші методи впливу дали свої наслідки: 17 осередків «Лугу», 19 «Сокола», 25 «Просвіти», сім кооператив оголосили про саморозпуск⁸³.

Під тим же гаслом боротьби проти саботажу урядові інстанції стали загрожувати українському середньому шкільництву. Арешти багатьох за підозрених випускників і учнів старших класів гімназій використовувано як привід для закриття навчальних закладів. 24 вересня власті закрили українські гімназії в Тернополі та в Рогатині, у жовтні — гімназію в Станіславові та 6-й клас гімназії у Львові⁸⁴.

Ta «умиротворення» у Східній Галичині не обмежувалося експедиціями спеціальних компактних підрозділів поліції й війська. Воно передбачало також заходи, які можна назвати «локальною пацифікацією». Йдеться про самостійні репресивні дії проти українського населення місцевої поліції та польських організацій. Завдання повітової та волосної поліції не зводилося лише до подання допомоги спеціальним «пацифікаційним» відділам. У багатьох місцевостях, особливо там, де не було протестаційних акцій, часто саме ці поліційні служби були головною силою наведення «порядку». Як видно з офіційних даних, з 325 населених пунктів, охоплених поліційними репресивними акціями восени 1930 р., у 203 діяли компактні підрозділи поліції⁸⁵. Виходить, що в 122 селах українців репресувала місцева поліція. Ця цифра, зрештою, явно занижена. Вона не відображає численних акцій повітових і місцевих відділів поліції проти українських громадських діячів та інституцій як під час, так і після основної «пацифікаційної» операції — власне, до кінця листопада 1930 р.⁸⁶

Складовим елементом антиукраїнської репресивної кампанії стала пропагандистська і погромницька діяльність польських шовіністичних товариств. Активізація їх після початку «пацифікації» не була випадковою. Адже

⁸¹ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 600, арк. 58 зв.

⁸² Там же.— Ф. 1, оп. 51, спр. 260, арк. 7 зв.— 10.

⁸³ Там же.— Ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 13.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же.— Арк. 11.

⁸⁶ Див.: Діло.— 1930.— 21, 29 листоп.

«санаційний» табір, за визнанням соціалістичного «Robotnika», пішов у національній політиці «по лінії прагнень крайнього польського націоналізму»⁸⁷. У багатьох місцях члени польських організацій перейшли до антиукраїнських диверсій. Почастішали випадки підкладання бомб та підпалів в українських кооперативах, філіях «Просвіти», школах та ін.⁸⁸ Разом з тим активісти «Strzelca» та інших угруповань співробітничали з поліційними органами у складанні списків «неблагонадійних» українців і в переслідуванні українських інституцій та їхніх членів. Навіть урядові кола змушені були постатися критично до екстремістських дій польських шовіністичних груп, вважаючи, що вони тим самим «дають зброю певним чинникам у пропагандистській акції за кордоном»⁸⁹.

У міру розвитку репресивних акцій режиму на українських землях дедалі чіткіше окреслювалися найважливіші риси цієї політики та наміри її провідників. Локальні заходи органів безпеки проти ймовірних ініціаторів і виконавців саботажів розрослися у широкомасштабну операцію, що охопила майже всю Східну Галичину. За підрахунками Української парламентарної презентації (УПР), репресії в тій чи іншій формі велися на терені більш як 30 повітів загальною площею приблизно 50 тис. кв. км з населенням понад 5 млн. чоловік⁹⁰. Змінився і об'єкт каральних дій владеї. Розпочавшись як переслідування УВО (ОУН), ці дії трансформувалися у силовий тиск на маси українського населення. Прикриваючись гаслом боротьби з саботажниками, організатори операції дотримувались принципу колективної відповідальності. Режим завдавав масових ударів різним групам: політичним партіям та організаціям, культурно-освітнім, фінансово-економічним та іншими товариствам, які гуртували найсвідомішу і найорганізованішу частину українського селянства й інтелігенції. Вся ця операція, на думку депутата сейму С. Барана, мала на меті «знищенння нашої екзистенції, знищенння наших економічних і культурних інституцій і товариств, нашого доробку»⁹¹. Йшлося, отже, про далекосяжний намір домогтися перелому в українському питанні в Польщі: зламати опір українського населення асиміляторським зусиллям держави.

Такі зміни акцентів у національній політиці Варшави були зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Серед перших привертає увагу, насамперед, посилення в суспільно-політичному житті ролі військових. «Діло» не без підстав писало в той час про встановлення в Польщі «диктатури військової олігархії»⁹². Генератором нового курсу в «українській» політиці, як можна припустити, стала так звана група полковників, і зокрема крайньо націоналістичний осередок в її лоні, відомий під назвою «групи статі»⁹³.

Правлячий режим вважав сприятливою для наступу проти українського населення і міжнародну ситуацію. У Варшаві не без задоволення спостерігали за швидкими змінами у національній політиці керівництва Радянського

⁸⁷ Robotnik.— 1930.— 3 paźdz.

⁸⁸ Громадський голос.— 1930.— 27 верес.; 4 жовт.

⁸⁹ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 630, арк. 14.

⁹⁰ Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— S. VII/35.

⁹¹ I b i d.— S. VII/44.

⁹² Діло.— 1931.— 11 січ.

⁹³ Robotnik.— 1931.— 22 stycz.; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.— S. 71.

Союзу. Інтенсивна централізація, насильна колективізація сільського господарства, згортання «українізації», початок репресій проти української інтелігенції (судовий процес проти так званої СВУ навесні 1930 р.) — все це були явні ознаки насамперед антиукраїнської політики сталінського режиму, що формувався на рубежі 20—30-х рр. За таких умов годі було сподіватися політичних чи дипломатичних виступів керівництва УРСР на захист населення Західної України. Руки в режиму «санації» були розв'язані, чим він не завагався скористатись.

Грубий тиск владей на українське громадянство Західної України під час «пацифікації» був розрахований і на досягнення безпосередніх політичних цілей, насамперед на очікуваних виборах до сейму та сенату. Удари по різних групах населення мали на меті викликати в них сум'яття і розгубленість, змінити настрої у вигідному для режиму напрямі. Як видно із звітів деяких командирів «пацифікаційних» військових підрозділів, рейди у села були прямо зв'язані з намаганням вплинути на перебіг передвиборної кампанії⁹⁴. Репресії часто супроводжували присилуванням окремих осіб і навіть цілих громад до декларацій, у яких українці під загрозою нових каральних експедицій погоджувалися голосувати на виборах за проурядовий блок⁹⁵. Переконливим свідченням намірів правлячого табору покінчили з українським опозиційним рухом було переслідування його провідної легальної сили — УНДО. У розпал передвиборної боротьби поліція безпідставно заарештувала групу керівників партії, опечатала канцелярію ЦК УНДО у Львові, конфіскувала пропагандистський матеріал партії у багатьох містах Західної України.

УКРАЇНСЬКЕ ГРОМАДЯНСТВО ПЕРЕД ЛИЦЕМ «ПАЦИФІКАЦІЇ»

Брутальні дії спеціальних «пацифікаційних» підрозділів у селах, погром українських інституцій ніч могли не викликати обурення серед українців. Це обурення, як можна припустити, проявлялося в нових, часто вже стихійних підпалах, що тривали аж до листопада 1930 р. Оцінюючи настрої населення восени 1930 р., «Неділя» писала про «могутній підйом мас»⁹⁶. І все ж при досить значному невдоволенні українське суспільство не спромоглося на прямий масовий спротив новому політичному курсові польської держави.

Одна з основних причин цього полягала в тому, що переход режиму «санації» до тоталітарних методів правління застав українське громадянство зневажаючи. Українські політичні угруповання очікували, що органи безпеки у відповідь на протестаційну кампанію вжують контрзаходів. Та застосуванням властями крайніх засобів, судячи з усього, для них було несподіванкою. Оголошення фактично надзвичайного стану в багатьох місцевостях Східної Галичини, раптовий фронтальний наступ на українське населення методами воєнного часу забезпечило урядові Пілсудського психологічну перевагу і поставило українські політичні сили перед доконаним фактом. За таких умов будь-яка спроба організованого спротиву політиці «умиротворення» ставала справою дуже важкою, якщо не безнадійною.

⁹⁴ ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 232, арк. 5.

⁹⁵ Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— S. VII/44—45.

⁹⁶ 1930 рік в нашій політиці під Польщею // Неділя.— 1931.— 18 січ.

Досвід згуртованих і високосвідомих спільнот показує, що ефективним засобом захисту життєвих інтересів народу може бути загальнонаціональний рух. Але українське населення Західної України не витворило в той час дійового громадянського суспільства. Поділене на численні політичні партії і тaborи, воно виявилося не в змозі згуртуватися на національному ґрунті навіть за загрозливих обставин осені 1930 р.

Слабкість українських політичних структур проявилася насамперед у діяльності найбільш впливової легальної партії — УНДО. Партия не була єдиною. В ній на той час окреслилося три групи, які газета «Діло» умовно називала «позитивістами», «принципалістами» і «фашистами»⁹⁷. Головним у дискусіях між ними було питання про ставлення до польської держави. Репресії властей, зокрема арешти ряду діячів партії, привели до розгубленості в її лавах. «Провід УНДО,— писала пізніше газета «Неділя»,— стає в обличчю цих подій безпорадний, непідготований»⁹⁸. Після того як поліція ув'язнила речників непримиреної опозиції щодо Польщі, зокрема Д. Палієва, на чільні позиції у виконавчому органі партії висунулися прихильники так званої позитивної співпраці з урядом на чолі з М. Галущинським і О. Луцьким. Лідери УНДО не допускали думки про можливість активного спротиву «пацифікації», щоб не дати властям приводу для розширення масштабів репресивної та погромницької діяльності проти українського населення та його установ і організацій. Тому вони поспішили запевнити воєводське управління у Львові, що партія до підпалів не причетна. У центр своєї уваги верхівка УНДО вирішила поставити підготовку і проведення виборів до сейму і сенату. Передбачаючи, що вибори «будуть розігруватися на платформі боротьби за національний характер краю», керівництво партії поставило собі за мету створити виборчий фронт «всіх українських партій, які стоять на національному і демократичному ґрунті»⁹⁹.

Серйозність ситуації, яка склалася в краї, спонукала основні українські політичні партії до порозуміння. Провід УНДО звернувся до керівників органів УСРП і УСДП з пропозицією укласти спільний виборчий блок. Після тривалих переговорів підписано угоду про утворення «Українського і білоруського виборчого блоку», до складу якого поряд з названими українськими партіями увійшли Білоруська християнська демократія і Білоруський селянський союз¹⁰⁰. Так сформувався блок українських ліберально-демократичних і соціалістичних угруповань. Учасники угоди підкреслювали цільовий і тимчасовий характер свого зближення¹⁰¹. Та попри всю обмеженість ґрунту, на якому базувалося порозуміння, і попри збереження серйозних ідейно-політичних суперечностей між УНДО, УСРП і УСДП, цей захід був виразом прагнення українських політичних сил до консолідації. Тому-то угода викликала невдоволення в урядових колах Варшави.

Виборча кампанія вплелася в живу тканину бурхливих подій осені 1930 р. Протестаційні акції підпільних чинників, каральні експедиції спеціальних підрозділів, передвиборні платформи й агітаційна діяльність — все було взаємозв'язаним. Жодна з політичних сил не могла обминути контроверсій-

⁹⁷ Діло.— 1930.— 4 листоп.

⁹⁸ 1930 рік в нашій політиці під Польщею.

⁹⁹ Діло.— 1930.— 25 верес.

¹⁰⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 5, арк. 9; Новий час.— 1930.— 3 жовт.

¹⁰¹ Громадський голос.— 1930.— 11, 25 жовт.

них явищ, які потрясали західноукраїнське суспільство. Своє становище щодо них висловили й учасники виборчого блоку. 25 вересня 1930 р. ЦК УНДО, Головна управа УСРП і ЦК УСДП опрацювали спільне комюніке, яке пізніше було опубліковане в пресі¹⁰². Автори документа від імені організованого українського громадянства відмежувалися від актів саботажу й осудили дії УВО як «з національного погляду безцільні, позбавлені політичного змислу та неоправдані навіть ніякими революційними мотивами». Водночас вони протестували проти «перекидання законом недопустимої збірної відповідальності і відплати за всі ті акти на невинне і безборонне сільське й міське населення... проти безправних вчинків так званих пацифікаційних відділів». У такому ж приближно дусі були складені меморіали, які в цей час надсилали ЦК УНДО Раді міністрів Польщі. Твердячи про не-причетність легальних політичних структур до підпалів і саботажів, керівництво партії просило покласти край подальшому знущанню над життям і майном українського населення¹⁰³. Провід УНДО апелював до львівського воєводи, переконуючи його, що партія не має нічого спільногого з підпільним рухом та його діями.

Осуд провідними політичними партіями дій УВО був безprecedентним. Досі між легальними і нелегальними політичними структурами українського національного руху не було явних конфліктів. Більше того, керівні органи партій, і насамперед УНДО та командування УВО, тривалий час підтримували негласні контакти і навіть співпрацювали¹⁰⁴. Тепер у цих відносинах наставав перелом. Починалася смуга відчуження.

Зблоковані партії піддавали критиці і комуністичний рух та застосовувані ним методи діяльності¹⁰⁵.

У свою чергу, крайні течії західноукраїнського політичного спектру обрушився із звинуваченнями на адресу УНДО, УСРП і УСДП. Провід УВО у своїй згадуваній вище статті-заяві, опублікованій у вересневому номері «Сурми», повідомляв про припинення «акції масових саботажів», мотивуючи своє рішення тим, що нібито «ціль досягнена»¹⁰⁶. Та в дальших числах причини припинення кампанії трактувалося дещо ширше. У зверненні до українського громадянства, що з'явилось в об'єднаному листопадово-грудневому числі місячника, провід УВО ремствував на неготовність української суспільності до «могутнього революційного спротиву» урядовим програмам. Автори звернення твердили, що критикою УВО партії виборчого блоку «спричинилися до підсилення окупантів»¹⁰⁷. Провід ОУН виступив у цей час з заявою, в якій докоряяв УНДО, УСРП, УСДП за «нерозуміння справжніх шляхів визволення»¹⁰⁸. КПЗУ натомість зображала УВО, УНДО, УСРП і УСДП союзниками польської буржуазії і закликала до рішучої боротьби з ними¹⁰⁹.

¹⁰² Солідарний голос політичних партій // Діло.— 1930.— 1 жовт.

¹⁰³ Пеленський З. Між двома конечностями // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 505.

¹⁰⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 6, арк. 1 — 1 зв., 9.

¹⁰⁵ Новий час.— 1930.— 3 жовт.

¹⁰⁶ Сурма.— 1930.— № 9.— С. 2.

¹⁰⁷ До українського громадянства // Сурма.— 1930.— № 11—12.— С. 2.

¹⁰⁸ Розбудова нації.— 1930.— № 9—10.— С. 247.

¹⁰⁹ Більшовик України. 1931.— № 2.— С. 68—69.

В умовах крайнього загострення ситуації помітно зросла політична активність керівництва греко-католицької церкви. Посилення репресивних дій владетель, а водночас поляризація українських політичних сил викликали у нього серйозну стурбованість. На цей час припадає перша спроба порозуміння між українським громадянством і польською державною владою. Йї ініціатором був митрополит Андрій Шептицький. Після звернення наприкінці вересня до львівського воєводи у справі припинення «пацифікації» він 1 жовтня несподівано прибув до Варшави. Тут глава греко-католицької церкви вів розмови з міністром внутрішніх справ Славой-Складковським, заступником прем'єр-міністра Ю. Беком і колишнім прем'єр-міністром Славеком, А. Шептицький протестував проти намагання уряду залити вину за саботажі на все українське населення і застосування щодо нього принципу колективної відповідальності¹¹⁰. Але заходи митрополита були даремними. «Пацифікація» була в розпалі, і режим хотів здобути з неї максимальну користі.

Прагнучи звузити розмах насильства в краї і сприяти консолідації суспільства, український єпископат на чолі з А. Шептицьким звернувся у жовтні 1930 р. з пастирським листом, у якому осудив, зокрема, екстремістські методи дій підпільних угруповань. У посланні розцінювалося «роботу підпалив за морально зло, противну Божому Законові, а через це і нашему народові у високому степені шкідливу, тим більше шкідливу, що промощає дорогу комунізму»¹¹¹. При цьому зазначимо, що побоювання перед можливістю зростання впливу комуністичного руху в разі подальшого загострення ситуації є у багатьох висловлюваннях та документах греко-католицьких ієрархів того часу¹¹².

Наміри духовенства домогтися більшого впливу на стан справ у суспільнстві в умовах зростання контроверзії серед різних груп знайшли свій вияв у витворенні ним нових політичних структур. 24 вересня 1930 р. у Львові на нараді політиків консервативного напряму, що дотримувалися монархічних поглядів і гуртувалися навколо станіславівського єпископа Григорія Хомішина та газети «Нова зоря», було вирішено заснувати партію під назвою Українська народна обнова (УНО)¹¹³. Через місяць, 22 жовтня, з відозвою до українців-католиків звернувся митрополит А. Шептицький. Він закликав до створення Українського католицького союзу (УКС), організації, яка б у своїй діяльності дотримувалася зasad католицької віри, стояла на ґрунті легальності супроти держави¹¹⁴. У такий спосіб ієрархи церкви висловлювали невдоволення політикою УНДО, зокрема його компромісом з УСРП та УСДП, а заодно шукали шляхів для посилення власної політичної ролі. Заснуванням УНО і УКС консервативні групи ставили під сумнів морально-політичний авторитет УНДО, залучаючи при цьому на свій бік ряд впливових діячів партії, що не могло не позначитися на її загальному станові¹¹⁵. Незгоди в українському суспільстві в ході «пацифікації» зростали.

Сподівання блоку українських партій на парламентські вибори не виправ-

¹¹⁰ Діло.— 1930.— 7 жовт.

¹¹¹ Пастирське послання галицьких українських єпископів // Новий час.— 1930.— 22 жовт.

¹¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 279, арк. 10—11.

¹¹³ Т а м же.— Спр. 19, арк. 2.

¹¹⁴ Діло.— 1930.— 26 жовт.

¹¹⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 198, арк. 13 зв.

далися. Виборча кампанія проходила у вкрай несприятливих для них умовах. Власти фактично заборонили передвиборні збори блоку, тому доводилося проводити переважно «тиху роботу» в містах і селах¹¹⁶. Тяжко на підготовці до виборів відбилися численні арешти серед активу партій. У розпал цієї підготовки УНДО було майже повністю обезглавлене: наприкінці жовтня — на початку листопада 1930 р. ув'язнено голову партії Дмитра Левицького, чотирох його заступників, ряд колишніх депутатів сейму і сенаторів та інших провідних діячів¹¹⁷. Репресії зачепили й керівні кола УСРП.

І хоча зменшення кількості поданих на виборах 1930 р. за українські партії голосів було невеликим порівняно з виборами 1928 р., втрати мандатів були відчутними. УНДО здобуло 17 місць у сеймі (проти 26 у 1928 р.), соціал-радикалами — 3(8), сенаторами стали 3 члени УНДО і 1 — УСРП¹¹⁸. Керівництво УНДО розцінило листопадові вибори як невдачу партії¹¹⁹. Силовий тиск польської держави на українське суспільство дав свої наслідки. Правда, і режимові «санациі» не вдалося досягти однієї з головних цілей — цілком позбавити українське населення парламентського представництва.

Із закінченням виборчої кампанії припинилися значні каральні акції властей проти українського населення та його політичного представництва. Наставав новий період в українсько-польських відносинах, який умовно можна охарактеризувати як боротьбу навколо справи «пацифікації». Він тривав приблизно від листопада 1930 р. до січня 1932 р.

Для українських політичних організацій це був час ще більшого розсередження сил. Виборчий блок не спромігся «спрямувати змагання всіх національних партій у річище організованого співробітництва»¹²⁰ і після виборів розпався. У новообраному сеймі замість єдиного українського представництва виникло два — Український клуб, до якого увійшли 17 депутатів від УНДО і 1 представник від білоруських партій, та Клуб українських соціалістів-радикалів¹²¹.

Відносини в краї під впливом «пацифікації» далі залишалися напруженими. Та різні політичні угруповання оцінювали їх по-різному. З цих оцінок випливали відмінності в політичній тактиці основних партій та організацій.

Лідери УНДО, точніше та їх частина, що після арештів залишалася на волі, взяла у цей час курс на зміну дотеперішньої політики партії. Речником їх виступив співробітник редакції «Діла» Іван Кедрин-Рудницький, який тимчасово заміщав ув'язненого головного редактора газети Василя Мудрого. Із 21 листопада по 3 грудня в газеті було опубліковано десять передовиць, як потім виявилось, Кедрина-Рудницького на тему політичної тактики УПР. Характеризуючи становище нового парламентського представництва як «небувало важке», автор пояснював його, зокрема, дотеперішньою тактикою УПР, яку вважав надто «простолінійною». В одній з перших статей він звинувачував парламентську фракцію в тому, що вона не старалася

¹¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 5, арк. 13.

¹¹⁷ Діло.— 1930.— 4. листоп.

¹¹⁸ Sprawy narodowościowe.— 1930.— N 5—6.— S. 597—599.

¹¹⁹ Діло.— 1932.— 6 квіт.

¹²⁰ Данько М. Едність і право нації // Діло.— 1931.— 4 серп.

¹²¹ Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 1.— S. 87.

використовувати для себе різниць поміж трьома величими польськими політичними групами: правицею (ендеція, П'яст, хадеція), так званим Безпартійним блоком співпраці з урядом (ББ) та лівицею. «Простолінійність бувшої нашої парламентарної тактики стала дещо закостенілою», — писав І. Кедрин-Рудницький¹²².

Сенс публікацій розкрито у статті під красномовною назвою «Засадничі речі» (28 листопада). Відкидаючи твердження деяких польських публіцистів про те, що українська політика полягає в «негації» до польської держави, Кедрин-Рудницький підкresлював, що попри всю принциповість цієї політики, мета якої полягає у захисті українських інтересів, її тактичний аспект може змінюватися у залежності від «цілої низки скомплікованих моментів внутрішнього і зовнішнього характеру». Розвиваючи думку, автор доводив необхідність перенести центр ваги політичної діяльності з Галичини на Східну Україну. «...Актуальною є справа української державності над Дніпром,— писав він далі.— Тому Українська Парламентарна Репрезентація, як виразник всеукраїнської національно-політичної думки, мусить своїми виступами допомагати актуалізації визвольницьких змагань наших братів за Збручем. Що ж торкається галицько-волинських земель, то українське населення цих земель мусить кріпщати культурно й економічно, щоби своїми інтелектуальними силами, а коли треба буде, то й кадрами ідейних борців... допомагати будівництву української державності над Дніпром». Згідно з Кедріним-Рудницьким, західні кордони майбутньої української держави будуть вирішенні «поміж будучим українським урядом, який засідатиме у Києві, та Польщею».¹²³

У весь цикл статей пройнятий думкою про конечну потребу змінити відносини між польською державою, з одного боку, і українським населенням та його політичним проводом, з другого. Автор, зокрема, рекомендував УПР, а отже й УНДО, зійти з опозиційного становища супроти держави і стати на шлях «позитивної» співпраці з нею. Зміст публікацій був у повному контрасті з політичними і національними відносинами в краї та настроями українського населення. Тому реакція на статті Кедрина-Рудницького як членів партії, так і широкої громадськості була однозначно негативною¹²⁴. Із спростуванням статей Кедрина-Рудницького виступив головний редактор «Діла» В. Мудрий, який публічно охарактеризував висловлені в них погляди як індивідуальні міркування автора¹²⁵. Але показово, що керівництво УНДО в той момент не зайніяло жодного офіційного становища щодо згаданого циклу статей. Як свідчила газета «Неділя», за статтями «стояли провідні одиниці з нової Парламентарної презентації...»¹²⁶.

Та невдовзі з'явилися нові докази того, що виступ Кедрина-Рудницького не був випадковим. 25 лютого 1931 р. відбулася таємна зустріч у Варшаві представників УПР (В. Загайкевич, М. Галущинський та О. Луцький) і президії ББ (Т. Голувко і Я. Сінджеєвич). Ініціатива контактів виходила від керівництва УНДО. Делегати з Українського клубу порушили питання про арешти відомих українських політичних діячів, закриття укра-

¹²² Небувало важке положення // Діло.— 1930.— 21 листоп.

¹²³ Там же.

¹²⁴ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 627, арк. 27; Неділя.— 1930.— 7 груд.; Новий час.— 1931.—

2 лют.

¹²⁵ Діло.— 1930.— 18 груд.

¹²⁶ 1930 рік в нашій політиці під Польщею.

їнських гімназій, культурних, освітніх і спортивних товариств. Йшлося і про більш загальні речі, зокрема про можливість «зміни дотеперішньої політики уряду в українських справах»¹²⁷.

У відповідь представники ББ звинуватили все українське суспільство у браку доброчесності супроти держави і зажадало від нього переходу на позиції дійсного лоялізму. Доказом щирого визнання польської державності мало бути проголошення клубом українських послів у сеймі декларації про переход від «формальної лояльності до активної співпраці». Разом з тим від української сторони вимагали відклікати скаргу з Ліги націй, яку УПР подала в січні 1931 р., і лише після таких кроків українських парламентаріїв клуб ББ зобов'язувався порушити перед урядом клопотання про звільнення українських політ'язнів, надання українському населенню компенсації за школи, завдані йому під час «пацифікації». У заявлі польських політиків прозвучала також туманна обіцянка сприяти загальній «польсько-українській угоді в Східній Малопольщі»¹²⁸. Нав'язувалася принизлива для українського громадянства формула порозуміння: спочатку поступки — потім реформи¹²⁹. Делегати УПР розіцінили запропоновані польськими представниками умови як неприйнятні, і переговори були перервані¹³⁰. Не торкаючись тут тактичних цілей, які переслідувала кожна із сторін, мусимо констатувати стабільність тодішньої керівної групи в УНДО до поліпшення відносин з польським правлячим режимом. Виправдуючи її діяльність, Д. Левицький пізніше зауважив: «Свої перші виступи ставила УПР не під знаком боротьби і бажання сatisfakcji за заподіяну кривду і зневагу лише під знаком рятування загрожених політичних, культурних і господарських добр та надбань українського народу»¹³¹.

Ці політичні тенденції в УНДО перегукувалися з настроями, що панували в консервативних колах. Саме в цей час з'явився об'ємістий пастирський лист станіславівського єпископа Григорія Хомицького, пройнятий ідеєю примирення українського народу зі своїм становищем¹³².

Майже всі течії західноукраїнського політичного спектру поставилися до угодовських тенденцій з осудом. Керівництво УСРП і парламентський Клуб українських соціалістів-радикалів оцінювали політику лідерів УНДО як «шкідливу для інтересів українського працюючого люду»¹³³. З критикою переговорів УПР з польськими представниками виступив провід ОУН¹³⁴. Гостре невдоволення поведінкою керівників УНДО спостерігалося і в самій партії. У ряді осередків (Коломия, Заліщики, Городенка, Перешибль та ін.) збори ундівців прийняли резолюції протесту проти політики групи Луцького¹³⁵. Опозиційна преса з табору УНДО навіть писала про кризу довір'я низів до політичного проводу¹³⁶. З'ясовуючи причини

¹²⁷ Як воно справді було? // Діло.— 1931.— 17 берез.

¹²⁸ Holówo T. Polsko-ukraińska ugoda // Gazeta Polska.— 1931.— 20 mar.

¹²⁹ Kedruga J. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich // Biuletyn polsko-ukraiński.— 1936.— N 27.— S. 279.

¹³⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 37, арк. 1; Діло.— 1931.— 17 берез.

¹³¹ Діло.— 1932.— 6 квіт.

¹³² Пастирський лист про політичне положення українського народу в Польській державі // Нова зоря.— 1931.— 22 берез.

¹³³ Громадський голос.— 1931.— 21 берез.

¹³⁴ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 621, арк. 203.

¹³⁵ Громадський голос.— 1931.— 30 трав.

¹³⁶ Новий час.— 1931.— 8 лип.

невдачі спроб тодішніх керівників українського парламентського представництва нав'язати нову тактику, голова УНДО Д. Левицький у доповіді на з'їзді партії 1932 р. визнавав: «Ці кроки не відповідали тому настрою народних мас, який вони виказали на виборах...»¹³⁷

Вперше від часу свого заснування партія зіткнулася з такими серйозними труднощами. Виникла загроза розколу. Пошуки виходу із скрутного становища, в якому опинилися УНДО і весь український національний табір, спонукали партійні верхи змінити фронт політики, активізувавшись на якийсь час на закордонному відтинку. Зовнішньополітична кон'юнктура, як здавалося західноукраїнським політикам, давала підстави сподіватися хоча б на моральні компенсації за внутрішньополітичні невдачі.

СПРАВА «ПАЦИФІКАЦІЇ» НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

Загострення ситуації у Західній Україні у зв'язку з каральними акціями польських владей мало широкий відгомін у світі. Приверненню уваги міжнародної громадськості до подій у краї сприяла своєю діяльністю українська еміграція, яка, забувши на деякий час про незгоди, започаткувала восени 1930 р. масовий рух протесту проти «пацифікації». Кампанію координували спеціальні комітети українські пресові бюро, що діяли в Празі, Брюсселі, Женеві та Лондоні¹³⁸. Вони готували матеріали про національну політику Польщі на українських землях, які надсилали редакціям українських та іноземних газет і журналів. Українські емігрантські організації в різних країнах влаштовували численні віча, демонстрації і походи протесту проти масових репресій польських владей у Західній Україні. Протягом останніх місяців 1930 р. у США, Канаді та Бразилії відбулося 227 таких зібрань і маніфестацій¹³⁹. Так, у демонстрації у Філадельфії (США) 30 листопада 1930 р. взяло участь до 20 тис. чоловік¹⁴⁰. Неодмінним атрибутом кожного такого масового заходу було прийняття і надсилання телеграм секретаріатові Ліги націй, часто — апостольській столиці, керівникам великих держав із закликом виступити на захист українців у польській державі і домагатися створення спеціальної міжнародної комісії для вивчення західноукраїнської ситуації¹⁴¹.

Доволі активну роль у протестаційному русі відігравали ОУН та її бойовий відділ — УВО. Всі ці дії спрямовував Є. Коновалець, який з березня 1930 р. жив у Женеві¹⁴². Поряд з участю у загальних емігрантських виступах ОУН (УВО) практикувала самостійні акції. Так, командування УВО опублікувало відозву до всього культурного світу, в якій порушувалося питання про правомірність володіння Польщі українськими землями, викладалися цілі визвольних змагань українців¹⁴³.

¹³⁷ За три роки // Діло.— 1932.— 6 квіт.

¹³⁸ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 786, арк. 8.

¹³⁹ Т а м ж е.

¹⁴⁰ Америка (Філадельфія).— 1930.— 2 груд.

¹⁴¹ Т а м ж е.— 1931.— 29 січ.; Розбудова нації.— 1930.— № 11—12.— С. 293.

¹⁴² Б а ч и н а - Б а ч и н с ь к и й Є. Євген Коновалець у Женеві // Євген Коновалець та його доба.— С. 704.

¹⁴³ Сурма.— 1931.— № 2.— С. 13.

Подібний захід організував і Провід українських націоналістів (ПУН) — керівний орган ОУН, надіславши зовнішньополітичним відомствам 27 країн ноту та деякі матеріали, що стосувалися становища у Західній Україні та «української» політики режиму «санації». Провід висловлювався, зокрема, за перегляд статусу Західної України¹⁴⁴. Націоналістичні кола не приховували, що їхні акції підпорядковані тому, щоб: по-перше, підривати міжнародний престиж Польщі і показувати її нездатність управляти українським населенням; по-друге, впливати на політичну думку провідних держав у напрямі витворення найоптимальніших з погляду українських угруповань варіантів східноєвропейської політики¹⁴⁵.

Не можна не згадати тут і численні збори та мітинги громадськості в Українській РСР на знак солідарності з західноукраїнським населенням.

Протестаційний рух українських організацій підживлював і без того жваве зацікавлення зарубіжних політичних кіл станом польсько-українських взаємин. Докладно висвітлювали хід «пацифікаційної» акції американські газети. «New York Herald Tribune» розповідала, зокрема, про наїзди польських карних військових експедицій, брутальні методи яких «у каранні винних і безвинних викликали протест цілого цивілізованого світа і збільшили ворожнечу між двома національностями у Східній Галичині»¹⁴⁶. Інформації і статті на цю тему вміщали чеські, французькі, італійські, голландські, швейцарські газети.

Особливо велику увагу становищу в Східній Галичині приділяла англійська та німецька преса. Низку статей опублікувала, зокрема, «Manchester Gardian». Про інтерес зарубіжних засобів масової інформації до згаданих подій свідчать такі відомості: лише протягом останніх місяців 1930 р. різним аспектам українського питання було присвячено в англомовній пресі (Англія, США, Канада) близько 160 статей, у німецькомовній — понад 400, у франкомовній та італомовній — приблизно по 20 статей¹⁴⁷.

Тон більшості публікацій, загалом співчутливий щодо західноукраїнського населення, відбивав настрій певних політичних кіл. Слід, зокрема, відзначити посилення уваги до східногалицьких колізій, як і до українського питання загалом, в Англії. Тут жвавий інтерес до подій у Західній Україні стала виявляти чимала група політиків з лейбористського та ліберального таборів, що гуртувалася навколо депутата нижньої палати парламенту Сесілія Л. Мелона, яка осудила національну політику режиму «санації». Англійські політики вжили ряд офіційних заходів на підтримку українського населення, які мали певний вплив на подальший розвиток справи на міжнародному рівні.

16 грудня 1930 р. на адресу генерального секретаря Ліги націй надіслано заяву за підписами 65 депутатів британського парламенту, в якій містилася пропозиція провести докладне розслідування подій у Західній Україні. У документі наводилися численні факти про каральні експедиції польської поліції та війська в українські села, побиття сотень чоловіків, жінок і навіть дітей. Автори характеризували «пацифікаційну» акцію як складову частину і логічне продовження політики польських владей, елементами якої були об-

¹⁴⁴ Провід українських націоналістів: Звідомлення. Ч. 1 // Розбудова нації.— 1931.— № 1—2.— С. 28—29.

¹⁴⁵ Див.: Розбудова нації.— 1930.— № 11—12.— . 293.

¹⁴⁶ Цит. за: Америка.— 1930.— 11 листоп.

¹⁴⁷ ДАЛО, ф. 121, оп. 3, спр. 786, арк. 8.

меження політичних прав українського населення, зменшення числа українських шкіл, аграрна колонізація¹⁴⁸. Паралельно ця ж група парламентаріїв звернулася з заявою до міністра закордонних справ Англії А. Гендерсона, в якій, зокрема, просила його надавати офіційну підтримку в Лізі націй всім петиціям, що стосувалися української меншості в Польщі¹⁴⁹.

Пильно стежили за розвитком ситуації на західноукраїнських землях у Берліні. Керівництво «Німецького фонду» — таємної інституції, що спрямовувала дії політичних угруповань німецьких меншостей у сусідніх країнах, — збирало докладну інформацію про українсько-польські відносини, про діяльність українських організацій у Західній Україні та за рубежем. Як видно з документів цієї установи, німецькі офіційні інстанції були зацікавлені в тому, щоб «українська» політика завдавала польським властям якомога більшого клопоту як на внутрішньополітичній, так і на міжнародній арені¹⁵⁰. Є підстави припускати, що німецьке зовнішньополітичне відомство таємно через лідерів руху німецьких національних меншостей, зокрема Евальда Амменде, заохочувало керівництво УНДО до більш активного порушення східногалицької справи в міжнародних організаціях.

Вістки про насильства польського правлячого режиму над українцями надходили до Ватикану. Основним джерелом інформації було українське духовенство, яке збирало матеріал про репресії поліції та війська і надсидало його до папської нунціатури у Варшаві¹⁵¹. Єпископат греко-католицької церкви 21 жовтня 1930 р. надіслав до апостольської столиці обширний меморіал у справі «пацифікації», в якому подано численні факти. Опісля копія цього документа надійшла у секретаріат Ліги націй. У листі-відповіді, підписаному кардиналом Пачеллі, містилося запевнення, що «Апостольський Престол не занедбає, а з найвищим зусиллям буде старатися інтервеніювати за правду і справедливість»¹⁵².

Про події у Західній Україні йшлося на конгресі Міжнародної федерації прихильників Ліги націй, що працював 13—15 жовтня 1930 р. у Данцигу. У виступі на засіданні комісії до справ національних меншостей представниця Голландії Баккер ван Боссе порушила питання про «пацифікацію» і спричинену нею ситуацію в краї. Конгрес утворив спеціальну комісію для вивчення справи¹⁵³.

Реакція закордону давала українським політикам надії на те, що громадський осуд вдастся перевести у площину офіційних рішень. Ці надії спонукали їх звертатися до Ліги націй. Уже восени 1930 р. по свіжих слідах подій петицію секретаріатові Ліги націй з оскарженням дій польських властей подав колишній міністр ЗУНР Василь Панейко, який за домовленістю з ЦК УНДО ще 1929 р. заснував у Женеві Українське бюро¹⁵⁴. Панейко в цей час підтримував контакти і з проводом ОУН, насамперед з Коноval'цем¹⁵⁵. Його заходи в Лізі націй, отже, здійснювано в інтересах обох сил українського національного руху.

¹⁴⁸ Nation und Staat.— 1931.— N 4.— S. 290—291.

¹⁴⁹ I b i d.— S. 292.

¹⁵⁰ ZSA Potsdam, Bd. 992, Bl. 173; Bd. 993, Bl. 268.

¹⁵¹ ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 247, арк. 12.

¹⁵² Два документи Ватикану в справі пацифікації // Діло.— 1931.— 4 черв.

¹⁵³ Діло.— 1930.— 22 жовт.

¹⁵⁴ Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 2.— S. 271; ЦДІА УРСР у Львові. ф. 344, оп. 1, спр. 148, арк. 1—3.

¹⁵⁵ Див.: Б а ч и н а -Б а ч и н сь к и й Є. Євген Коновалець у Женеві.— С. 701.

Правда, лідери УНДО з огляду на стосовану ними політичну тактику уникали в останні місяці 1930 р. будь-яких зовнішньополітичних акцій, які могли ускладнити відносини з властями. Та наприкінці року ситуація змінилася. Перша спроба тодішніх керівників партії прозондувати ґрунт для можливої зміни політичного курсу (серія статей І. Кедрина-Рудницького) дала негативний наслідок. Певний вплив на них, як можна припускати, мали зовнішні чинники, насамперед виступи англійських парламентаріїв на підтримку прав західноукраїнського населення. Група Галущинського—Луцького, очевидно, відчула і тиск радикальніших членів керівництва УНДО та УПР, зокрема Мілени Рудницької, які наполягали на рішучих діях партії. Тим часом наблизався термін чергової сесії Ради Ліги націй, на якій серед інших питань мала розглядатися і справа «пацифікації».

Зваживши обставини, що склалися, провідники УНДО прийшли до думки про доцільність власних заходів для порушення західноукраїнського питання на міжнародному форумі. На початку січня 1931 р. до секретаріату Ліги націй надійшла заява, підписана українськими послами до сейму і сенаторами. Навівши великий фактичний матеріал про дії «пацифікаційних» підрозділів, автори домагалися, щоби Рада Ліги націй дослідила всі випадки надування і змусила Польщу виконати свої міжнародні зобов'язання щодо українського населення¹⁵⁶. Паралельно індивідуальну скаргу в Лігу націй подала М. Рудницька.

Привертає увагу мінімальність цілей, які ставили при цьому керівники УПР. Вони не приховували своєї невіри в ефективність механізму захисту національних меншостей при Лізі націй, тому всі помисли зводили до «успіхів морального значення», які мали б «політичну вартість»¹⁵⁷. Українські політики розглядали як сприятливий момент те, що водночас на форум Ліги націй була винесена скарга німецької національної меншості у Верхній Сілезії на дії польських властей. «Неділя» з надією писала, що спосіб розв'язання проблеми німецької меншості «матиме подекуди важливість прецеденсу для всіх національних меншин взагалі, а української в першу чергу»¹⁵⁸. Автори петиції, зрозуміло, сподівалися на сприяння дипломатії великих держав, насамперед Англії та Німеччини, але їхні сподівання виявилися марними.

19 січня 1931 р. зібралася Рада Ліги націй. У своїх промовах міністр закордонних справ Німеччини Курціус всіляко підтримував скарги німецької меншості в Польщі, що не могло не позначитися на рішенні в цьому питанні. Рада загалом осудила політику польських властей у Сілезії. Що ж стосується українських петицій, то німецький міністр обмежився нейтральною фразою: «Якщо сенсаційні повідомлення... підтверджуються, то Рада повинна зайнятися і цією справою»¹⁵⁹.

Не зважився на пряму підтримку українського населення з його скаргами на політику польського уряду і міністр закордонних справ Великобританії, тодішній голова Ради Ліги націй А. Гендерсон. Єдине, на що спромоглася Рада, це створити комітет трьох у складі представників Англії, Італії та Норвегії, який мав зайнятися вивченням ситуації у Західній Україні.

¹⁵⁶ Діло.— 1931.— 17 січ.

¹⁵⁷ Б а р а н С. Пацифікація й автономія // Діло.— 1931.— 17 січ.

¹⁵⁸ Не надіймось на князя // Неділя.— 1931.— 25 січ.

¹⁵⁹ Nation und Staat.— 1931.— N 5.— S. 354.

Очолив комітет, згідно з чинною процедурою, голова Ради Гендерсон. Але розгляд питання перенесено на весняну сесію Ради Ліги націй, що значною мірою було зумовлене зусиллями польської дипломатії. Жоден з членів Ради не хотів брати на себе офіційного захисту інтересів українського населення, а без такої підтримки годі було сподіватися будь-яких задовільних наслідків.

А втім, вже сама увага політичних кіл і засобів масової інформації багатьох країн до становища на західних землях України, винесення цього питання на форум Ліги націй було певним не лише моральним, а й політичним досягненням. Вперше після березневого 1923 р. рішення Ради послів, яке санкціонувало окупацію Польщею Західної України, українське питання стало предметом актуальної міжнародної політики. Намагання польського уряду вилучити справу польсько-українських відносин із зовнішньополітичної сфери і надати їй лише внутрішньодержавного характеру цього разу зазнало невдачі. Східногалицька ситуація завдавала режимові «санації» значних клопотів, утруднюючи і без того складне міжнародне становище Польщі.

Подальший перебіг подій показав, що західноукраїнські політики були не проти того, щоб фактом включення справи «пацифікації» в порядок денний засідань Ради Ліги націй скористатися як засобом впливу на польські власті. Вже в наступні дні після створення Радою Ліги націй згадуваного комітету трьох УПР публічно дала зрозуміти, що вона сподівається на певні поступки уряду. У промові на засіданні сейму 26 січня 1931 р. депутат від УНДО С. Баран назвав вимоги своєї фракції: «Ми прагнемо одного. Маємо право вимагати виконання загальнообов'язкових законів і дотримання тих міжнародних угод, які польська держава взяла на себе супроти українського населення. Більше від уряду не вимагаємо нічого»¹⁶⁰. Отже, основний постулат української сторони зводився до надання Західній Україні автономії, що випливало з міжнародних зобов'язань Польщі. Крім того, висловлювано конкретні претензії, що стосувалися «пацифікації»: створення спеціальної сеймової комісії для дослідження і висвітлення фактів, покарання винних.

Всі ці мотиви та наміри визначали позицію проводу УНДО, коли він зазвився на таємні розмови з представниками правлячого табору. На розширеному засіданні виконкому та ЦК партії 24 лютого 1931 р. «уповноважено УПР до ведення переговорів з польськими урядовими чинниками в справі відшкодування для українського народу в Польщі за всі витрати, спричинені наслідком невиконання Польщею міжнародних зобов'язань (курсив наш. — М. Ш.) зокрема у справі шкіл, спричинених т. зв. пацифікацією в осені 1930 р.»¹⁶¹. Та розрахунок керівників УНДО на «женевський ефект» виявився безпідставним. Польська делегація на українсько-польських розмовах не приховувала стурбованості з приводу включення справи «пацифікації» до порядку денного засідань Ради Ліги націй, але свої вимоги про відкликання українських скарг не підкріпляла жодними конкретними зобов'язаннями. Фіаско нової спроби досягти компромісу з режимом обернувся для верхів УНДО серйозними тактичними прорахунками. Є підстави припускати, що уряд навмисно спровокував їх на розмови, щоб досягти певних цілей, на-

¹⁶⁰ Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej.— S. VII/46.

¹⁶¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344. оп. 1. спр. 37. арк. 1.

самперед на зовнішньополітичному ґрунті. Сам факт таємних переговорів між українськими і польськими політиками став аргументом в руках урядових кіл Варшави проти подальшого обговорення західноукраїнської ситуації у Лізі націй. Покликаючись на них, польська дипломатія напередодні весняної сесії Ради Ліги націй вела розмови з членами Ради, а особливо комітету трьох, переконуючи їх, що польсько-українські відносини можуть бути врегульовані внутрішньополітичними засобами¹⁶². При цьому в хід пускалося сфальсифіковані місцевими органами влади матеріали про перебіг «пацифікації», які протиставлялося фактам, наведеним в українських скаргах¹⁶³. Дипломатичні та пропагандистські акції уряду давали певні наслідки, зокрема в Англії¹⁶⁴. Під загрозу було поставлено подальший розгляд українського питання в Лізі націй. На УНДО обрушився шквал критики.

15 квітня 1931 р. УПР опрацювала комюніке, яке було надіслане на адресу Ліги націй. З великим запізненням — 9 травня — документ опублікований в «Ділі»¹⁶⁵. Спростовуючи поширювані чутки про можливість українсько-польського порозуміння, автори комюніке наголошували: «Політичне положення у Східній Галичині й інших українських землях у Польщі не зазнало до нині ніякої зміни. Тому в українській прилюдній опінії скріпилося пересвідчення, що нема виглядів для розв'язки українського питання на внутрішньому політичному ґрунті». Лідери УНДО давали зрозуміти, що розгляд у Лізі націй українських скарг набирає для них першорядного значення.

Напередодні засідання комітету трьох, що було намічене на другу половину травня, керівництво партії зосередило свою увагу на створенні прихильних щодо української справи настроїв серед членів комітету. З цією метою до Женеви відряджено М. Рудницьку, яка розгорнула в кулуарах Ліги націй активну діяльність. У заявлі представникам преси та під час зустрічей з англійськими і норвезькими дипломатичними колами вона переконувала, що будь-які переговори між українськими політиками і польським урядом неможливі¹⁶⁶.

Паралельно тут вели свою діяльність і лідери ОУН. 18 травня Є. Коновалець вручив секретаріатові Ліги націй меморандум, в якому, відкидаючи можливість укладення польсько-української угоди, закликав до енергійного втручання Ради Ліги націй у ситуацію в Східній Галичині¹⁶⁷.

Та зовнішньополітична кон'юнктура для обговорення українського питання в травні була менш сприятливою, як під час попередньої сесії Ради Ліги націй у січні 1931 р. На всій діяльності Ліги націй позначилася справа австро-німецької митної унії та підготовка конференції у справах роззброєння. Українські скарги, за зізнанням М. Рудницької, втратили на весну 1931 р. характер «сенсації дня»¹⁶⁸.

¹⁶² Gazeta Polska.— 1931.— 24 мая.

¹⁶³ ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 235. арк. 1.

¹⁶⁴ За три роки // Діло.— 1932.— 6 квіт.

¹⁶⁵ Проти неправдивих вісток: Комунікат УПР // Діло.— 1931.— 9 трав.

¹⁶⁶ Archiwum akt nowych w Warszawie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (abbr.— AAN, MSW), t. 1039, k. 19.

¹⁶⁷ I b i d.

¹⁶⁸ Рудницька М. Крізь перспективу місяця // Діло.— 1931.— 27 черв.

До того ж сили сторін були нерівними. Скориставшись тактичними прорахунками українських політиків і перевагами свого статусу непостійного члена Ради Ліги націй, польський уряд зміг захопити ініціативу в Женеві. Йому вдалося нав'язати членам комітету трьох свою версію оцінки подій осені 1930 р. та становища в краї. Показово, що на засіданнях, що відбувалися 21 і 22 травня, комітет обмежився розглядом інформації, поданої йому польським урядом. Міністр закордонних справ Польщі зробив усе, щоб не допустити справу на сесію Ради Ліги націй¹⁶⁹. Внаслідок цього з'явилося комюніке комітету трьох, в якому висловлено намір утриматися поки що від прийняття «якоїсь істотної ухвали». У документі сформульовано переважання комітету, що «найвірнішим способом розв'язання цього питання було б досянення угоди на внутрішньому грунті». Заявивши про доцільність відкласти розгляд справи на засіданні Ради Ліги націй, комітет висловив надію, що «позиція, заянта урядом Польщі, буде доброзичливо сприйнята меншістю, щоб на цьому шляху можна було досянути дружнього врегулювання існуючого непорозуміння»¹⁷⁰. Польські власті могли бути задоволені. З висновків комітету трьох випливало, що він ділить вину за події осені 1930 р. порівну між польською і українською стороною, рекомендуючи їм досягти внутрішньої домовленості. На руку урядові Польщі було і відкладення на пізніший час обговорення справи «пацифікації» в Лізі націй. Внутрішня напруга в краї та хвиля міжнародного осуду політики властей поступово спадали. Тому польська проурядова преса розцінила травневе рішення комітету трьох як успіх польської делегації¹⁷¹.

Невдача була відчутою, але лідери УНДО не втрачали надії поправити свої справи у Лізі націй під час наступної сесії, що мала відбутися восени 1931 р. Щоб домогтися зміни настроїв у комітеті трьох на свою користь, вони знову стали шукати підтримки в офіційних колах Лондону. В червні 1931 р. сюди прибула М. Рудницька. При посередництві групи діячів, що виявили інтерес до українського питання, їй вдалося встановити контакти з рядом впливових політиків і провести доволі значну роботу в справі розв'язання ситуації в Західній Україні.

Британські політичні діячі співчували українському населенню і радили його політичному проводові звернутися до Ліги націй з новою петицією, в якій домагатися надання Східній Галичині автономії¹⁷². Безпосереднім наслідком візиту Рудницької у Лондон були поїздки у Західну Україну англійських парламентаріїв і журналістів, які на місці ознайомилися зі становищем українського населення. Влітку 1931 р. тут побували, зокрема, депутати Р. Девіс і Дж. Барр¹⁷³. Британські політики кілька разів порушували в парламеті питання про позицію уряду у справі становища української національної меншості у польській державі¹⁷⁴.

Візит Рудницької до Лондона чіткіше окреслив контури складної і суперечливої позиції правлячих кіл Великобританії з української проблеми. Підсумовуючи враження від проведених розмов, Рудницька у виступі на засідан-

¹⁶⁹ Олесницький Я. Травнева сесія Ліги націй і українські петиції // Діло.— 1931.— 28 трав.

¹⁷⁰ Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 2—3.— S. 339.

¹⁷¹ Gazeta Polska.— 1931.— 24 мая.

¹⁷² AAN, MSW, t. 1039, k. 25.

¹⁷³ Діло.— 1931.— 12 серп.

¹⁷⁴ Nation und Staat.— 1931.— N 10—11.— S. 722; Czas (Kraków).— 1931.— 5 sierp.

ні керівництва УНДО і УПР 2 липня 1931 р. пояснювала активізацію уваги англійських політиків до становища українців у польській державі зростанням їх зацікавленості всім комплексом східноєвропейських проблем¹⁷⁵. Конкретизуючи цю думку, Рудницька так писала в «Ділі»: «Вони (англійці.— М. Ш.) мабуть передбачають, яким чинником на сході Європи буде в недалекому майбутньому Україна та зрозуміли, що ключем до розв'язання української проблеми є наша вужча батьківщина»¹⁷⁶. У Лондоні, справді, розглядали українське питання в контексті своєї зовнішньополітичної стратегії в районі Центральної та Східної Європи, одним із основних пунктів якої було завдання боротьби з більшовизмом. Та оцінка лідерами УНДО політичних розрахунків британських правлячих кіл хибувала однобічністю. Перебільшуючи значення гіпотетичного «українського» чинника, вони водночас не дооцінювали вагу в цих розрахунках реально існуючої польської держави. А тим часом у зовнішньополітичній калькуляції англійського уряду Польща фігурувала як важливий і конечний фактор¹⁷⁷. Звідси зрозуміло є та обмеженість і стриманість, яку виявляв офіційний Лондон у ставленні до загострення ситуації в Східній Галичині.

Не могли розраховувати українські політики і на активне сприяння німецької дипломатії. Міжнародне становище Німеччини було досить складне, до того ж економіка країни зазнавала дедалі сильніших ударів кризи. М. Рудницька, яка після Лондона відвідала Берлін, судячи з усього, повернулася з німецької столиці без особливих надій¹⁷⁸.

Восени 1931 р., напередодні чергової сесії Ради Ліги націй, позиції українського питання на міжнародному ґрунті, які й до того були досить хиткими, відчутно піднепали. У Лондоні наприкінці серпня відбулася зміна уряду; серед інших пішов у відставку міністр закордонних справ А. Гендерсон. Відставка цього лейбористського діяча була сприйнята у Львові з пessimізмом: з Ліги націй відходив політик, який співчував західноукраїнському населенню і в міру можливостей підтримував його скарги у міжнародній організації.

Східногалицька ситуація в порядку денного Ліги націй все більше відсуvalася на задній план. У цей час увага політичних кіл і громадськості світу була прикута до подій на Далекому Сході — до агресії Японії проти Китаю. Тож скарга китайського уряду на дії японської вояччини, подана секретаріатові Ліги націй, стала центральним пунктом осінньої сесії Ради Ліги.

Тим часом польський уряд вів цілеспрямовану діяльність, що мала на меті підірвати довір'я інших держав до українських петицій. «На цю сесію,— писало «Діло», — Варшава буквально змобілізувала в Женеві цілу силу агентів... і зорганізувала справжні, невидані і несліхані досі маневри своєї пропаганди»¹⁷⁹.

Власті скористалися у своїх пропагандистських акціях новим ускладненням українсько-польських відносин. У серпні 1931 р. УВО(ОУН) вчини-

¹⁷⁵ AAN, NSW, t. 1039, k. 48.

¹⁷⁶ Рудницька М. Наши приятели в Англії // Діло.— 1931.— 30 черв.

¹⁷⁷ До такого висновку прийшли в той час і в урядових колах Берліну. Близька до міністерства закордонних справ Німеччини «Deutsche Allgemeine Zeitung» відзначала, що існування польської держави в світлі британської концепції збереження status-quo на континенті стало «мало що не чинником безпеки щодо більшовизму, а зміцнення і підтримка Польщі — англійським інтересом» (1931.— 12 Januar).

¹⁷⁸ AAN, MSW, t. 1039, k. 25.

¹⁷⁹ Заліпський С. Мобілізація і маневри // Діло.— 1931.— 9 верес.

ла ряд нападів на поштові відділення для експропріації коштів. Та найбільшого відголосу в краї і за кордоном набрало вбивство бойовиками організації в цому ж місяці одного з провідних діячів польського правлячого табору, посла до сейму Тадеуша Голувки. Замах був вчинений на знак протесту проти «пацифікації». А водночас вбивство одного з учасників польсько-української зустрічі в лютому 1931 р. мало на меті перешкодити новим спробам переговорів. Провід і особливо крайове керівництво ОУН в такий спосіб серйозно застерігали ті кола в УНДО, які далі плекали надії на врегулювання відносин з властями.

Польський уряд вирішив спертися на ці та інші факти для контрпропагандистської діяльності на закордонному ґрунті¹⁸⁰. У зарубіжній пресі інспіровано статті, в яких подавалося специфічну картину подій у краї. Зображенючи суспільне життя у Західній Україні як безконечні терористичні акції, інспіровані до того ж Берліном, газети покладали відповідальність за них на все українське громадянство¹⁸¹. Протидія польських властей, безперечно, позначилася на подальшому проходженні східногалицького питання у Лізі націй.

Комітет трьох на своєму засіданні 18 вересня 1931 р. під головуванням англійського представника Сесіля, який змінив на цій посаді Гендерсона, вирішив нарешті винести справу на сесію Ради Ліги націй. Наступного дня доповідач у питаннях національних меншостей японський дипломат Йосіза-ва, проінформувавши про це Раду, з огляду на потребу краще зорієнтуватися у поданому їому матеріалі тут же запропонував перенести остаточний розгляд на січень 1932 р. Рада Ліги націй пристала на цю пропозицію¹⁸². Польський міністр закордонних справ Залеський відверто заявив, що перенесення засідання відповідає його бажанням¹⁸³.

Засідання Ради Ліги націй 30 січня 1932 р. стало прикінцевим моментом більш як дванадцятимісячного «перебування» українських скарг на порядку денному цього міжнародного органу. З доповідю на засіданні виступав японський посол у Брюсселі Сато. Висновки, зроблені доповідачем на основі ознайомлення з поданими їому документами, були явно не на користь українського населення і його політичного представництва. Правда, в одному з пунктів Сато докоряв польським властям за «способи поведінки» і за небажання надати відшкодування невинному українському населенню. Але переважали в доповіді тези, які мали на меті пом'якшити вину режиму «санації». Поряд з твердженням про брак в уряду наміру «застосовувати щодо української меншості політику систематичних утисків і сили» доповідач осуджував «революційну і терористичну» акцію в краю і звинувачував українців у спробі використати систему охорони меншостей Лігою націй для цілей «клісної пропаганди проти даної держави»¹⁸⁴.

Обговорення доповіді проходило доволі спокійно. Критично до висловлених у ній оцінок поставилися представники Норвегії Кольбан і Німеччини Вайцзеккер. Голова комітету трьох англійський дипломат Сесіль порушив, зокрема, справу про виплату властями компенсації українському населенню

¹⁸⁰ ДАЛО, ф. 1, оп. 51, спр. 250, арк. 14.

¹⁸¹ Діло.— 1931.— 9 верес.

¹⁸² Sprawy narodowościowe.— 1931.— N 4—5.— S. 506.

¹⁸³ Gazeta Polska.— 1931.— 21 wrzes.

¹⁸⁴ Nation und Staat.— 1932.— N 6.— S. 359, 434; Sprawy narodowościowe.— 1932.— N 1.— S. 113—114.

за втрати, яких воно зазнало внаслідок «умиротворюальної» акції, та про становище українських в'язнів у польських тюрях. Міністр закордонних справ Польщі Залеський відхиляв будь-які закиди на адресу його уряду. Зрештою, ніхто з членів Ради Ліги націй не наполягав на своїх зауваженнях і пропозиціях. За таких умов голові Ради, французькому міністрові закордонних справ Ж. Поль-Бонкуру було не важко довести розгляд питання до одностайного схвалення доповіді Сато¹⁸⁵.

Невдалий для української сторони вислід тривалого міжнародного спору з польською державою не був випадковим. Його зумовили як недосконалій механізм захисту національних меншин стей Ліги націй, так і реальне співвідношення сил учасників процесу. До речі, історія цього міжнародного органу не знала на той час жодного випадку дійового захисту прав і безпеки будь-якого народу перед насильством панівної держави. З позицій цього досвіду оцінювали женевське рішення у Львові. «Ніколи ніхто з-поміж українських політиків,— писало «Діло»,— не вірив і не міг вірити в те, щоби Союз Народів міг у тій справі піти на які-небудь санкції супроти свого члена і члена Ради Союзу Народів»¹⁸⁶.

Українські політичні кола схильні були вбачати у висновках доповіді Сато і свій певний успіх, насамперед морального характеру. Керівництво УНДО у довірчому листі до активу партії 5 березня 1932 р. підкреслювало: «Союз народів вправді в дуже чे�мніх словах і дуже оглядно, але все таки осудив т. зв. пацифікацію, а тим самим осудив політичний режим на українських землях під Польщею. Але для українського народу має ще більше значення це, що українська справа стала питанням світової політики, що нею мусів зацікавитися цілий світ, що про положення українського народу в межах Польщі пише світова преса»¹⁸⁷. Попри надмірний оптимізм цієї оцінки, спричинений, очевидно, прагненням верхів партії виправдати перед масою свою політику, вона була слушною. Міжнародний резонанс від західно-української кризи осені 1930 р. переконливо засвідчив, що українське національне питання є реальністю повоєнної Європи. Ще раз наочно підтверджується при цьому взаємозв'язок основних аспектів українського питання: ускладнення суспільно-політичного становища на українських землях в тій чи іншій державі неминуче актуалізує українську справу на міжнародному ґрунті.

Женевське рішення підVELO риску під зовнішньополітичними колізіями західноукраїнської драми, але не зупинило складні процеси, які проходили в суспільстві. Більше того, саме ухвала Ради Ліги націй послужила додатковим каталізатором для бродіння, що охопило різні сфери українського громадянства. Політична криза, і насамперед масова représivna акція уряду, кинула в західноукраїнське суспільство доволі сильний фермент, дія якого заповідалася на довший час. Ускладнювалися відносини між основними легальними політичними угрупованнями, які з прохолодних перейшли у неприязні. Точилися гострі публічні суперечки між УНДО, УСРП і УСДП у питаннях подальшого ставлення до польської держави. За таких умов спроби згуртування їх на засадах міжпартийного співробітництва натрапляли на непереборні перешкоди.

¹⁸⁵ Nation und Staat.— 1932.— N 6.— S. 359, 434; Sprawy narodowosciowe.— 1932.— N 1.— S. 113—114.

¹⁸⁶ Після женевського рішення // Діло.— 1932.— 3 лют.

¹⁸⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 344, оп. 1, спр. 553, арк. 13.

Паралельно дедалі більше поглиблювався розкол між легальними і нелегальними структурами українського політичного спектру. Відносини провідних легальних партій з ОУН ставали непримиреними. Ці суперечності набрали характеру конфлікту поколінь, що став активно виявлятися вже влітку 1931 р.: значна частина української молоді під впливом ОУН вороже ставилася до польської держави, тим часом у лавах УНДО ширилися настрої на користь «позитивної співпраці» з Польщею. Спори між «старими» і «молодими» в українському національному русі поширювалися на товариства «Просвіта», «Рідна школа» та інші масові організації. На хвилі критики опортуністичної політики легального спектру зростали симпатії молоді до українського підпілля та стосуванням ним методів. Якась частина молодих людей, зокрема з робітничого середовища, віддавала свої симпатії комуністичному рухові. Переважна ж більшість політично активної української молоді йшла до лав ОУН. Основні українські партії вже в той час опинилися без молодої зміни.¹⁸⁸

Політична криза в краю, репресії властей позначилися на націоналістичному таборі. Внутрішня ситуація в ОУН у 1931—1932 рр. ускладнилася. У той час у крайовій організації активізувалася група молодих радикалів на чолі зі Степаном Бандерою, яка гостро нападала на центральний провід, звинувачуючи його в незнанні становища у Західній Україні та в надмірному довірі до закордонних чинників. У міру зростання впливу цієї групи на крайове керівництво ОУН крайні методи стали застосовувати в діяльності організації дедалі ширше. При цьому вістря боротьби спрямовувалося не лише проти властей, а й проти тих українських кіл, які проповідували відмінну від ОУН тактику.¹⁸⁹

Одним з важких наслідків «глацифікації» було загострення міжнаціональних взаємин. «В нашім народі,— заявив О. Луцький на засіданні у сеймі 9 січня 1931 р.,— зросла масово психіка, ворожа Польщі, скрізь помічається глибоко заховану жажду підміни. Завдяки польській пресі зросла й ненависть до українців серед польського населення».¹⁹⁰

Режимові «санакції» за допомогою екстермінаційних методів вдалося на певний час навести «порядок» у Західній Україні і посилити розлад в українському національно-визвольному русі. Зростаючий егоцентризм верхів провідних політичних течій, випинація соціальних, політичних, групових та релігійних відмінностей робив справу консолідації українського громадянства проблематичною. Але ослабивши український національний рух, власті не змогли ліквідувати його. Активний і пасивний опір у різних формах, хоч і розрізаний, не припинявся. Польська держава виявилася не в стані розв'язати найскладнішу для неї українську проблему.

Mykhaylo SHVAHULIAK

**SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN WESTERN UKRAINE
IN THE EARLY THIRTIES OF THE 20th C.**

In the Western Ukraine the early 1930s were marked by a social and political crisis, which centred around a sharp aggravation of the relations between the Ukrainian society and the Polish state.

¹⁸⁸ Див.: Вчера, сьогодні і завтра // Новий час.— 1931.— 6 трав.

¹⁸⁹ Пеленський З. Між двома конечностями.— С. 507—508.

¹⁹⁰ Діло.— 1931.— 13 січ.

Taking advantage of the campaign of setting fire to the farms of Polish owners, initiated by the Ukrainian nationalist grouping, in autumn 1930 J. Piłsudski's government set up a large-scale repressive operation in three provinces of Eastern Galicia, which was officially named „pacification“. Its aim was to undermine the Ukrainian national movement by extreme means and in this way to achieve a turning point in the solution of the Ukrainian question in Poland.

The government succeeded in bringing the Ukrainian society to discord, preventing the consolidation of its ranks. The international movement of protest against the Polish policy in the Western Ukraine was not officially supported by the League of Nations.

The success of the „sanacja“ regime, however, could not be a lasting one. Under the conditions of the aggravation of the Ukrainian-Polish relations, caused by the „pacification“ a new force was growing; it was the Organization of the Ukrainian Nationalists (OUN), which united an ever-increasing part of the Ukrainian youth under the slogan of a decisive struggle against the Polish regime. The national liberation movement entered a qualitatively new stage.